

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**

**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

*Əlyazması hüququnda*

**ŞƏNAY MEHMAN qızı MƏMMƏDOVA**

**DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN**

**SƏRBƏST FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ**

**İXTİSASLAŞMA: HSM – 060103 – İngilis dilinin tədrisi metodikası və  
metodologiyası**

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

**DİSSERTASIYA**

**Elmi rəhbər: \_\_\_\_\_**

*Əmrəli Şirəli oğlu Şirəliyev  
Ped.ü.f.d., dos.*

**Bakı – 2022**

## MÜNDƏRİCAT

<b>GİRİŞ .....</b>	<b>3</b>
<b>I FƏSİL. TƏLƏBƏNİN SƏRBƏST İŞİ ONUN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ .....</b>	<b>7</b>
1.1. Müasir təhsil sistemində müəllim və tələbələrin vəzifələri, tələbə avtonomluğunun xüsusiyyətləri .....	7
1.2. Dilin mənisənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri.....	18
1.3. Təhsillə özünütəhsilləndirmə arasında qarşılıqlı əlaqə .....	30
<b>II FƏSİL. TƏLƏBƏLƏRİN SƏRBƏST FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ .....</b>	<b>43</b>
2.1. Dilin mənisənilməsində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinə təsir edən amillər .....	43
2.2. Tələbənin təlim fəaliyyətinin idarə olunması, onun sərbəst fəaliyyətinin təşkili .....	53
<b>NƏTİCƏ .....</b>	<b>63</b>
<b>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....</b>	<b>67</b>
<b>XÜLASƏ .....</b>	<b>71</b>
<b>SUMMARY .....</b>	<b>72</b>
<b>PEZİOME.....</b>	<b>73</b>

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Ölkəmizdə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər ali təhsilin müasirləşdirilməsi prosesinə əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Ali təhsilin məqsəd, vəzifə və funksiyaları dəyişir, strukturu və məzmunu yenilənir. Ali təhsilin məqsədi cəmiyyətin, dövlətin və fərdin ali təhsilin keyfiyyətinə nail olmaqdan məmnunluğu, təhsilin məzmununu, formasını və vaxtını seçməkdə hər bir şəxsə geniş imkanlar verməkdir.

Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin artan rolu bütün ali təhsil müəssisələri üçün xarakterik olan davamlı tendensiyadır. Əhəmiyyətli bilik, bacarıq və vərdislər, müasir hadisələri, faktları təhlil etmək, dərk etmək və qiymətləndirmək, nəzəri və praktikanın vəhdəti əsasında peşə problemlərini həll etmək bacarığı ilk növbədə sərbəst iş prosesində mənimsənilir və tətbiq olunur. O, bərabər təhsil forması kimi nəzərdən keçirilir, eyni zamanda auditoriyada tədrisin effektivliyi əsasən tələbələrin müstəqil idrak fəaliyyətlərinin bacarıqlı təşkilindən asılıdır.

Sərbəst fəaliyyət həm də tələbənin peşəkar səriştəsini artırmaq mənafeyində həyata keçirilən özünütəhsil və özünütərbiyəni nəzərdə tutur. Lakin elmi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, müstəqil işin səmərəli, sübuta əsaslanan üsulları tələbə təhsilində öz layiqli yerini tutmayıb. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkilində əsas çatışmazlıq onun həyata keçirilməsi formalarının və növlərinin monotonluğudur, tələbələrin sərbəst işi ənənəvi formalarda - kurs işi, buraxılış işi, seçilmiş tələbələr üçün isə tələbə konfranslarına məruzələrin hazırlanmasıdır. Bu baxımdan, tədris prosesinin təşkilinin müasir şəraitində, tədris vaxtının 50-70%-ə qədərini sərbəst işə keçirildiyi şəraitdə onun məzmununun və metodlarının təkmilləşdirilməsi vəzifələri getdikcə aktuallaşacaqdır.

Bundan əlavə, cəmiyyətdə islahatların aparılması şəraitində xarici dilin rolu ölçüyəgəlməz dərəcədə artmışdır. Dil bilmədən işgüzar müqavilələr bağlamaq, iş ortaqları ilə əlaqələr qurmaq, xaricə səyahət etmək mümkün deyil. Bu baxımdan universitet qarşısında ixtisas üzrə ədəbiyyat oxumaq və əcnəbi həmkarları ilə ünsiyyət qurmaq üçün dil biliyinin zəruri olduğu həyatın müxtəlif sahələrində işləmək üçün mütəxəssislər hazırlamaq vəzifəsi durur. Bu tədqiqatın mövzusunun aktuallığı bir sıra

ziddiyyətlərlə müəyyən edilir. Onların arasında dilin mənimsənilməsində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin artan rolu ilə onun təşkilinin forma və növlərinin vahidliyi, sərbəst işin elmi əsaslandırılmış üsullarının olmamasını, eləcə də dil sahəsində müəyyən bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin hazırlanmasına cəmiyyətin tələbatı ilə bu akademik fənnin tədrisinin ənənəvi forma və metodlarını vurğulaya bilərik.

**Problemin işlənmə səviyyəsi.** Dilin mənimsənilməsinin psixoloji komponenti məsələsi metodik ədəbiyyatda dəfələrlə qaldırılmışdır. Nəzəri cəhətdən kifayət qədər hərtərəfli araşdırılmışdır (Q.V.Roqova, A.A.Leontyev, E.İ.Passov və başqaları). Bir çox cəhətdən dilin tədrisinin effektivliyinin artırılması linqvistik qabiliyyətlərin sonrakı inkişafı ilə əlaqələndirilir. Sərbəst fəaliyyətin mahiyyətini açmaq cəhdi alimlər (E.Y.Qolanq, B.P.Esipov, R.M.Mikhelson, P.İ.Pidkasisti) tərəfindən həyata keçirilmiş və onun həyata keçirilmə üsullarının, təlimin təşkili formalarının təsviri vasitəsilə aşkar edilmişdir.

**Tədqiqatın obyektı.** Universitetdə dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətidir.

**Tədqiqatın predmeti.** Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətin təşkili prosesidir.

**Tədqiqatın məqsədi.** Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkilinin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

**Tədqiqatın vəzifələri.** Tədqiqatın məqsədinə, predmentinə uyğun olaraq işin fərziyyəsini gerçəkləşdirmək üçün aşağıda göstərilmiş müddəaların həllinin icrası nəzərdə tutulmuşdur:

1. Universitetdə təhsil prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili probleminə dair nəzəri və metodik tədqiqatları təhlil etmək;
2. Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst işinin təşkilinin xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
3. Dilin öyrənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst iş bacarıq və vərdişlərinin formalaşması üçün pedaqoji şərtləri müəyyən etmək;

4. Dilin öyrənilməsi prosesində tələbələr arasında sərbəst iş bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması prosesinin təşkilati-pedaqoji təminatını müəyyən etmək;

5. Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələr arasında sərbəst fəaliyyətin bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması texnologiyasını hazırlamaq.

**Tədqiqatın metodologiyası.** Elmi ədəbiyyatın təhlili, eyni zamanda müşahidədən, təhlildən və sintezdən əldə olunmuş müddəaları təşkil edir.

**Tədqiqatın fərziyyəsi.** Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrdə sərbəst iş bacarıqlarının və biliklərinin formalaşdırılması xüsusiyyətləri müəyyən olunarsa, eləcə də universitetin təhsil məkanının təşkilati və pedaqoji resurslarından maksimum dərəcədə istifadə edilərsə, müsbət nəticələr əldə etmək olar.

**Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti.** Onunla müəyyən edilir ki, tədqiqatın nəticələri dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin “sərbəst fəaliyyət” anlayışını aydınlaşdırmağa imkan verib. Dilin öyrənilməsi prosesində tələbələrdə sərbəst iş üzrə bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması texnologiyaları haqqında anlayışı genişləndirmək vacibdir. Tədqiqatda tələbələrdə sərbəst iş üzrə bacarıq və vərdişlərinin formalaşması üçün təşkilati və pedaqoji dəstəyin qurulmasının əsas prinsipləri təqdim olunur.

**Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti.** Universitetdə tədris prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyəti üzrə bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına təsir edən pedaqoji vasitələr və əldə edilmiş nəticələrin tətbiqi müasir ali peşə təhsili sistemində istifadə olunmaq imkanındadır. Tədqiqatın materiallarını və nəticələrini universitet mühazirələrində, habelə məşğələlərin hazırlanması və təşkilində istifadə etmək olar.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkilinin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarılmışdır. Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrdə sərbəst iş üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün pedaqoji şəraitin elmi əsaslandırılmışdır. Universitetdə tədris prosesində tələbələrdə sərbəst fəaliyyətin bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasının məqsədyönlü inkişafı üçün texnologiya hazırlanmışdır.

**Müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:**

1. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin artan rolu bütün ali təhsil müəssisələri üçün xarakterik olan sabit tendensiyadır. Əhəmiyyətli bilik, bacarıq və vərdişlər, faktları təhlil etmək, dərk etmək və qiymətləndirmək, nəzəriyyə və praktikanın vəhdəti əsasında peşəkar problemləri həll etmək bacarığı ilk növbədə sərbəst iş prosesində əldə edilir və inkişaf etdirilir.

2. Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili dil mühitinin yaradılması, dil fəaliyyətinin bütün növlərinin paralel inkişafı yaddaşın işinin aktivləşdirilməsi ilə bağlıdır.

3. Dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrdə sərbəst fəaliyyət üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması texnologiyası nitq fəaliyyətinin reseptiv və produktiv növləri üzrə tədris prosesində bir sıra pədaqoji şərtlər yerinə yetirildikdə həyata keçirilir.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya işi ilə bağlı müəllifin 2 məqaləsi çap edilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar müddəalar elmi-praktik konfransda müzakirə edilmişdir.

**İşin strukturu.** Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

# I FƏSİL. TƏLƏBƏNİN SƏRBƏST İŞİ ONUN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

## 1.1. Müasir təhsil sistemində müəllim və tələbələrin vəzifələri, tələbə avtonomluğunun xüsusiyyətləri

İnsanlar arasında qarşılıqlı əlaqə substantiv və praktik fəaliyyətlə yanaşı, insan inkişafının əsas amilləridir. İnsan münasibətləri, o cümlədən təhsil prosesində, hər iki tərəf bərabər şərtlərlə, fərdlər kimi, ünsiyyət prosesinin bərabər iştirakçıları kimi ünsiyyət qurduqda, subyekt-subyekt əsasında qurulmalıdır. Bu şərt yerinə yetirilərsə, rollararası təmas “müəllim-tələbə” deyil, şəxsiyyətlərarası təmas qurulur, bunun nəticəsində dialoq, qəbuledicilik və ünsiyyətdə bir iştirakçının digərinə təsirlərinə açıqlıq yaranır [32, s.67]. Ünsiyyət iştirakçılarının hər birinin koqnitiv, emosional, davranış sferalarında müsbət dəyişikliklər üçün optimal zəmin yaradılır. Beləliklə, rollararası ünsiyyəti şəxsiyyətlərarası ünsiyyətlə əvəz etmək tədrisdə formalizmdən və doqmatizmdən uzaqlaşmağa kömək edir.

A.N.Leontyev, V.A.Kan-Kalik, L.M.Mitina, G.A.Kovalev, Y.L.Kolominski, N.V.Kuzmina, A.A.Rean, S.V.Kondratyeva və başqa məşhur müəlliflərin əsərlərində pedaqoji ünsiyyət, yaxud “pedaqoji əlaqə” probleminə baxılmışdır. Ali təhsil daxilində ünsiyyət prosesləri, məsələn, tələbə-müəllim zənciri də pedaqoji ünsiyyətə aiddir. Bu konsepsiyayı daha ətraflı nəzərdən keçirək. Pedaqoji ünsiyyət insanlar arasında həm bu qarşılıqlı əlaqə formasının ümumi xüsusiyyətlərinə malik olan, həm də təhsil prosesinə xas olan şəxsi ünsiyyət növü hesab olunur. E.Zaxarova hesab edir ki, pedaqoji ünsiyyət özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və eyni zamanda insanın digər insanlarla qarşılıqlı əlaqə forması kimi ünsiyyətə xas olan ümumi psixoloji qanunlara tabe olan ünsiyyətin spesifik formasıdır, o cümlədən kommunikativ, interaktiv və qavrayış komponentləridir [16, s.281]. A.A.Leontyevin fikrincə, pedaqoji ünsiyyət müəllim və tələbələr arasında məlumat mübadiləsini, tərbiyəvi təsirini və kommunikativ vasitələrdən istifadə edərək münasibətlərin təşkilini ehtiva edən sosial-psixoloji qarşılıqlı əlaqənin ayrılmaz sistemidir [20, s.43]. Onun fikrincə, pedaqoji ünsiyyət müəllimin auditoriyada və ondan kənarında (tədris və tərbiyə prosesində)

tələbələrlə müəyyən pedaqoji funksiyaları yerinə yetirən və məqsədyönlü peşəkar ünsiyyəti kimi, eləcə də əlverişli psixoloji iqlim yaratmaq, digər tərəfdən təlim fəaliyyətinin psixoloji optimallaşdırılması, müəllim və tələbə arasında münasibətlər başa düşülür [20, s.51]. A.Verbitskiy pedaqoji prosesi müəllim və tələbələrin daxil olduğu ünsiyyət prosesi kimi müəyyən edir [14, s.18].

Müəllim-tələbə zəncirində, ali məktəb formatında ünsiyyətin xüsusiyyətləri hansılardır? A.Verbitskiy hesab edir ki, ali təhsil müəssisələrində ünsiyyət kommunikativ proses kimi, ünsiyyətin yaranması, inkişafı və möhkəmlənməsinin ən mühüm amillərindən biri olaraq qalır [14, s.29]. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, hazırda universitetdə tələbə ilə müəllim arasında münasibətlərin xarakterində, formatında və şərtlərində keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Bu, E.Maryanovskayanın fikrincə, müasir təhsil çərçivəsində tədris və tərbiyəyə paradigmatik yanaşmalarda kardinal dəyişikliyi və ənənəvi təhsil modelinin tədricən şəxsiyyətyönlü modellə əvəzlənməsini aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Burada tələbə əsas mövzuya çevrilir [21, s.47].

Bu qarşılıqlı əlaqə forması ilə, təlimin mənası mütəxəssisin şəxsiyyətinin fəal inkişafı olduqda, müəllimlə təhsil fəaliyyətinin subyekti arasında münasibətlərin demokratikləşməsi tendensiyası var. E.Maryanovskaya təklif edir ki, cəmiyyətin demokratikləşməsi və onun hüquqi sferasının inkişafının müasir prosesləri ali təhsilin əsas funksiyalarını kökündən dəyişib [21, s.48]. Beləliklə, əhalinin peşəkar səriştəli tərkibinin formalaşdırılması, ali peşə təhsilli işçilərin, eləcə də elmi ixtisaslara malik şəxslərin hazırlanması ali təhsilin mühüm və dominant sosial funksiyası olsa da, müasir cəmiyyətdə onun əsas funksiyası çox böyükdür. Aparıcı sosial təsisat kimi o, gənclərin sosiallaşması funksiyasını yerinə yetirməyə - bu gün əvvəlkindən daha böyük ölçüdə çağırılır. Bu, Q.M.Andreyev, A.D.Dmitriyev, Q.E.Zborovski, S.N.İkonnikova, T.V.Kovaleva, İ.S.Kon, V.T.Lisovski, V.A.Neçayev, Q.L.Smirnov, V.A.Filippov və başqa müəlliflərin əsərlərində göstərilir. A.B.Dmitriyev, V.A.Kan-Kalik, A.B.Korjuyev, V.T.Lisovski, Q.N.Malkovskaya, A.V.Markova kimi alimlərin tədqiqatlarında müəllimlə tələbənin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. E.Maryanovskaya universitetlərin təhsil xidmətlərinin sosial müştərisi kimi



çıxış edən müasir demokratik cəmiyyət üçün vacib olan pedaqoji ünsiyyət məhsulunun üç istiqamətini qeyd edir:

- birincisi, təlim nəticəsində nəinki daha da peşəkar inkişafa qadir mütəxəssis, həm də sürətlə dəyişən sosial, iqtisadi və siyasi reallığa uğurla uyğunlaşa bilən vətəndaş qəbul etmək zərurətidir;

- ikincisi, sosial tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq texnologiyalarına, ünsiyyətdə peşəkarlığa və düzgünlüyə malik yaradıcı şəxsiyyətin yetişdirilməsi;

- üçüncüsü, müstəqil əhəmiyyətli və məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək və onların həyata keçirilməsinə cavabdeh olmaq bacarığı şəxsiyyətin tərbiyəsi [21, s.50].

Hazırda ali təhsildə tələbə-müəllim münasibətlərinin mahiyyəti elədir ki, onların hər ikisi təhsil münasibətlərində bərabərhüquqlu iştirakçıya, tərəfdaşa çevrilirlər. Tələbə-müəllim sistemində münasibətlərin bu xarakteri, müəllimin təkyönümlü biliyin ötürülməsi modeli çərçivəsində tələbə üzərində üstünlük təşkil etdiyi ənənəvi münasibətin əksidir. Buna görə də, bu cür münasibətlərin düzgün qurulmuş sistemi tələbələrə universitetin şərtlərinə tez uyğunlaşmağa imkan verir və daha az əhəmiyyət kəsb etmir, tələbəyə bir formada formalaşdırmağa və sonra açıq şəkildə bəyan etməyə kömək edir. V.Surnin də hesab edir ki, ali təhsilin pedaqogikasına və universitet təhsil praktikasına aid olan problemlər sırasında müasir universitetin tədris prosesinin intensivləşdirilməsinə yönəlmiş əməkdaşlıq pedaqogikasının nəzəri əsaslarının işlənilməsi və hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [25, s.40]. Prinsipcə, pedaqoji fəaliyyət müəllim və tələbənin birgə yaradıcılıq fəaliyyəti, onların fəal qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi əsasında ünsiyyət aktından kənar həyata keçirilə bilməz. V.Surninin fikrincə, müəllim işində bir çox məqamların nəzərə alınması xüsusilə vacibdir, çünki onun tələbələrlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı mürəkkəb nəzəri problemlər irəli sürülür və həll edilir, elmi material təhlil edilir, mövqelər öyrənilir [25, s.41]. Müxtəlif elmi məktəblərin müqayisəsi aparılır, mübahisəli məqamlar müəyyən edilir və aydınlaşdırılır. Bu halda pedaqoji ünsiyyət müəllimə elmi informasiyanı ardıcıl sistemə çevirməyə, ondakı əsası vurğulamağa, sübuta əsaslanan təhlildə öz mövqeyini ortaya qoymağa imkan verir və tələbələrə təklif olunan faktiki materialı tənqidi şəkildə qavramağa, anlamaq və öyrənməyə kömək edir. Burada ünsiyyətin məzmunu müəllimin müxtəlif

kommunikativ vasitələrin köməyi ilə şagirdlərə təklif etdiyi məlumatdır ki, bu da onun mahiyyətini təşkil edir. E.Maryanovskaya vurğulayır ki, ünsiyyətin mahiyyəti tək-cə informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmır [21, s.51]. Fənnin məzmununun tələbələr tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilməsi üçün pedaqoji tapşırıqlar və təlim məqsədləri ilə yanaşı, ünsiyyət problemlərinin qoyulması və həll edilməsi zəruridir. Onlar ən effektiv ünsiyyət üsullarını seçməyə və onların əsasında müəllimlə tələbə (və ya bir qrup tələbə) arasında məhsuldar ünsiyyəti təşkil etməyə imkan verir. Bununla belə, E.Maryanovskaya qeyd edir ki, universitet müəllimi ünsiyyəti tapşırıqlar sistemi şəklində necə təqdim etməyi bilmədiyi üçün həmişə kommunikativ tapşırıqlar qoymur və həyata keçirmir [21, s.52]. Tələbələrin şəxsiyyətini öyrənməyi bilmir, onun stereotip qiymətləndirmələrindən istifadə edir və buna uyğun olaraq ünsiyyətin monotonluğu yaradaraq, monoton qarşılıqlı əlaqə vasitələrini təşkil edir. Əsassız olaraq çoxlu sayda intizam və mənfi emosional rəngli təsirlərdən istifadə edir, qeyri-standart ünsiyyət vəziyyətlərində necə naviqasiya etməyi və nitqə necə təsir etməyi bilmir, ünsiyyət yaradıcılığına can atmır. Odur ki, S.Abramova görə müəllim iki altsistemdən ibarət olan təlim prosesinin strukturunu nəzərə almalıdır:

1. didaktik-məzmun;
2. kommunikativ-formativ [8, s.11].

Lakin bu, pedaqoji fəaliyyətin peşəkar orijinallığıdır ki, didaktik altsistem bilavasitə kommunikativ sistem vasitəsilə həyata keçirilir. Üstəlik, didaktik komponentlərin həyata keçirilməsinin effektivliyini böyük ölçüdə müəyyən edən ünsiyyətdir, buna görə də onların hər biri müəyyən kommunikativ dəstəyə malik olmalıdır. Pedaqoji ünsiyyətin və ya pedaqoji ünsiyyətin təsnifatı müxtəlif əsaslara və xüsusiyyətlərə görə mümkündür. Məsələn, bəzi müəlliflər birbaşa və dolaylı ünsiyyəti fərqləndirirlər. Sonuncu xüsusi didaktik alətlər dəsti (kitablar, texniki vasitələr və s.) vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili mənbələr pedaqoji ünsiyyətin dialoq, etibar, refleksiv, altruistik, manipulyasiya, psevdo-dialoq, konformal, monoloji, poliloq və s. kimi növlərini də təqdim edir. Bundan əlavə, müəllimlə tələbə arasında şəxsi münasibətlər inkişaf edə bilər: konyunktiv, disyunktiv və faktiki.

V.Surnin “müəllim-tələbə” sistemində ünsiyyət prosesinin effektivliyinin əsasını daha çox onun strukturundan asılıdır, bu da müəllimin ümumi işi ilə üzvi şəkildə bağlıdır, o cümlədən:

- 1) müəllimin tələbə auditoriyası ilə ünsiyyət modelləşdirməsi (proqnostik mərhələ);
- 2) onunla ilkin qarşılıqlı əlaqə zamanı (ünsiyyətin ilkin mərhələsi) auditoriya ilə birbaşa ünsiyyətin təşkili;
- 3) inkişaf edən pedaqoji prosesdə ünsiyyətin idarə edilməsi (mühazirə, seminar, işgüzar oyun və s.);
- 4) həyata keçirilən rabitə sisteminin təhlili (refleksiv mərhələ) [25, s.42].

V.Surnin “müəllim-tələbə” sistemində pedaqoji ünsiyyət modelinə işarə edir:

1. Əxlaqi-ideoloji münasibətlər;
2. Şəxsiyyətin pedaqoji oriyentasiyası;
3. Ünsiyyətcillik və ünsiyyət bacarıqlarının peşəkar səviyyəsi;
4. Ünsiyyət bacarıqları və vərdisləri [25, s.43].

Pedaqoji ünsiyyət prosesinin bu quruluşu müəllimə tələbələrle müəyyən (fərdi) qarşılıqlı münasibət tərzini inkişaf etdirməyə və bununla da, tək-cə tədrisin deyil, həm də tərbiyənin ən məhsuldar prosesini həyata keçirməyə imkan verir. V.İ.Baydenokunun fikrincə, universitet təcrübəsində pedaqoji ünsiyyətin müxtəlif üslubları mövcuddur:

1. Supressiv - konkret vəziyyəti nəzərə almadan tələbələrin ciddi tabeçiliyini tələb edən;
2. Tanış - müəllim və tələbənin saxta bərabərliyini nümayiş etdirmək;
3. Vəzifəli - müəllim və tələbənin hüquq və vəzifələrinə formal riayət edilməsinə əsaslanır;
4. Məzmun-biznes - müəllimin tələbələrle əməkdaşlığını, onların sıx qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir [12, s.18].

A.Verbitskiy pedaqoji ünsiyyətin aşağıdakı üslublarını ayırd etmişdir:

- müəllimin yüksək peşəkar münasibətinə əsaslanan ünsiyyət;
- mehriban münasibətə əsaslanan ünsiyyət;

- rabitə-məsafə;
- ünsiyyət - qorxutma;
- ünsiyyət, “flört” [14, s.61].

Bununla belə, ən çox pedaqoji təcrübədə onlardan biri üstünlük təşkil etdikdə, bu və ya digər nisbətdə üslubların birləşməsi var. Son illərdə xaricdə hazırlanmış üslubların təsnifatlarından, T.Hedc tərəfindən təklif olunan müəllimlərin peşəkar mövqelərinin maraqlı tipologiyasında göstərilən əsaslara xüsusi diqqət yetirir:

- I model - Sokrat;
- II model - Qrup müzakirəsinin rəhbəri;
- III model - Usta;
- IV model - Ümumi;
- V model - Menecer;
- VI model - Təlimçi;
- VII model - Bələdçi [29, s.46].

Müasir ali təhsil sistemində müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqənin uğurlu təşkili üçün ünsiyyətin psixoloji-pedaqoji amilinin, eləcə də texniki ünsiyyət vasitələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan müəllimin fəaliyyətində aşağıdakı əsas funksiyalar ön plana çıxır:

- ✓ layihələndirmə;
- ✓ konstruktiv;
- ✓ informasiya;
- ✓ nəzarət;
- ✓ kommunikativ;
- ✓ əlaqələndirici [30, s.59].

Bu funksiyaların uğurla yerinə yetirilməsi üçün müəllim aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli sahələri özündə cəmləşdirən bilik sistemə malik olmalıdır: psixoloji-pedaqoji, texnoloji və texniki. Pedaqoji ünsiyyətin mühüm aspekti tələbə auditoriyası ilə “əks əlaqə”nin qurulmasıdır. Bunu tələbələrdən soruşmaq, sorğu keçirmək və s. yolu ilə etmək olar. Bu cür üsullar müəllimə öyrənilən materialın mənimsənilmə dərəcəsini

mühakimə etməyə və həm ayrı-ayrı tələbələrlə, həm də bütövlükdə auditoriya ilə əlaqə yaratmağa imkan verir. Pedaqoji ünsiyyətdə tələbələrin fəaliyyətinin idarə edilməsi mühüm rol oynayır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim təkcə “müəllim-tələbə” sistemində qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməməli, həm də bu prosesi idarə etməli, kommunikativ tapşırıqlar əsasında bu qarşılıqlı əlaqənin effektivliyini qiymətləndirməli və onları dəyişdirilmiş pedaqoji şəraitə uyğun olaraq düzəltməlidir. Əslində, kommunikasiyanın idarə edilməsi təhsil materialının açıqlanmasının müəyyən metodu üçün kommunikativ dəstəyin təşkilidir. E.Maryanovskayaya görə, universitetin pedaqoji ünsiyyət sistemində iki amil birləşir:

- 1) tələbə-rəhbər münasibətləri;
- 2) tələbə və müəllim arasında əməkdaşlıq əlaqələri [21, s.53].

Universitetdə münasibətlərə xüsusi emosional məhsuldarlıq verən də məhz bu sosial-psixoloji nüvədir. Tələbələrin fəaliyyətində tərəfdaşlığı dərk etmədən onları müstəqil işə cəlb etmək, onlara peşə zövqünü aşılamaq, bütövlükdə şəxsiyyətin peşəyönümlülüyünü tərbiyə etmək çətindir. Ali təhsilin tərbiyə və təliminin ən məhsuldar prosesi məhz ali təhsil səviyyəsində etibarlı şəkildə qurulmuş münasibətlər sistemi ilə təmin edilir. “Müəllim-tələbə”, “tələbə-tələbə” münasibətinə dair əsas tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- \* təhsil prosesinin təşkilində əməkdaşlıq amillərinin və bəyanatların qarşılıqlı əlaqəsi;
- \* müəllimlərlə korporativlik, kollegiallıq, peşəkar birlik ruhunun formalaşdırılması;
- \* pedaqoji ünsiyyət sisteminin inkişaf etmiş özünüdərkə malik böyüklərə istiqamətləndirilməsi və bununla da, avtoritar tərbiyə təsirini aradan qaldırmaq;
- \* tələbələrin peşə marağından təhsil və təlimin idarə edilməsində amil və pedaqoji və tərbiyə işinin əsası kimi istifadə edilməsi [30, s.108].

Bu üsluba iki mühüm amil təsir edir:

- \* elmə, mövzuya həvəs;
- \* elmi tədqiqat sahəsini pedaqoji təsir materialına, pedaqoji hiss deyilən şeyə çevirməyə çalışmaq [30, s.109].

Belə üslubun formalaşması universitet üçün xarakterik olan ziddiyyətin aradan qaldırılması ilə əlaqələndirilir: elm və tədris müxtəlif istiqamətlərə çəkilir. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji ünsiyyət onun bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan üç aspektini özündə birləşdirən yaradıcı prosesdir:

- informasiya mübadiləsi kimi ünsiyyət;
- ünsiyyət “müəllim - tələbə” sistemində qarşılıqlı əlaqə kimi;
- ünsiyyət təhsil prosesinin emosional fonu kimi [30, s.112].

Elmi ədəbiyyatda universitetin avto akademik azadlığın institusional forması kimi şərh olunur. Bu tezis aşağıdakı müddələrdə konkretləşdirilir. Birincisi, biliyin mənbəyi, toplayıcısı, qoruyucusu və tərcüməçisi kimi universitetin xüsusi missiyasının əsaslandırılmasıdır. İkincisi, akademik azadlıq məntiqi olaraq bilik nəzəriyyəsindən irəli gəlir, ona görə idrak prosesi kənar nəzarətdən azad olmağı nəzərdə tutur. Bu halda universitet, akademik mühit xüsusi reallıqdır ki, onun tələb və məqsədlərinə nail olmaq təhsilin avtonomluğunu tələb edir. Üçüncüsü, bu, postindustrial cəmiyyətdə universitetin artan roludur [31, s.25].

XX əsrin sonlarında universitetin sosial-mədəni obyekt kimi məqsəd və funksiyaları haqqında aşağıdakı fikirlər formalaşdı: şəxsi inkişaf üçün şərait yaratmaq, mədəni və elmi irsin qorunması və ötürülməsi, biliklərin həcmnin və yayılmasının genişləndirilməsi. Sadalanan məqsədlərə nail olmaq universitetlərin idarə edilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilməsi və onlara bir sıra səlahiyyətlərin verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Ali təhsilə ciddi dövlət nəzarətinin dayandırılması, öz fərdi profilinin formalaşmasına və universitetin avtonomluğunun genişlənməsinə kömək edir. Ali təhsilin idarə edilməsinin prinsipi kimi universitetlərin avtonomluğu onun qeyri-mərkəzləşmə dərəcəsini əks etdirir, özünütəşkilatın və özünüidarənin inkişafını müəyyən edir, özünütənzimləməyə gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, tələbə avtonomluğu dedikdə onun inkişaf strategiyasının, təşkilati strukturunun seçilməsində, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsində, təhsil, elmi-tədqiqat, maliyyə-iqtisadi, beynəlxalq və digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsində müstəqilliyi başa düşülür. Avropa universitetlərində tələbə avtonomluğu, onların məsuliyyəti və təhsilin keyfiyyəti arasında mühüm əlaqənin

təmin edilməsi, Boloniya prosesinin mühüm tələbidir. J.Harmerə görə, tələbə avtonomluğu mütləq azadlıq deyil, çünki o, dövlət və cəmiyyətlə təkcə dövlət qurumunun büdcəsi ilə deyil, həm də cəmiyyətin və dövlətin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrlə bağlıdır [30, s.137]. P.Benson vurğulayır ki, tələbə avtonomluğu universitet üçün “hədiyyə” deyil. Bu, təkcə dividendlər deyil, həm də hər universitetin öhdəsindən gələ bilməyəcəyi böyük miqdarda məsuliyyətlər gətirir [28, s.35]. Şəxsin və ya qurumun əldə etdiyi avtonomluq dərəcəsi onların əldə etdiyi inkişaf səviyyəsindən asılı olmalıdır. Kiçik uşaq, yeniyetmə, gənc və böyüklər fərqli hüquq və vəzifələr alır, buna görə də həyat yolunu seçməkdə və qərar verməkdə müxtəlif dərəcədə müstəqilliyə malikdirlər. Universitetə tələbə avtonomluğu gətirilə və yuxarıdan tətbiq edilə bilməz. Avtonomluğa can atmaq, onu öyrənmək lazımdır, çünki müstəqillik həmişə yüksək məsuliyyətlə bağlıdır.

“Tələbə avtonomiyası” termini ilk dəfə 1981-ci ildə Henri Qolek tərəfindən istifadə edilmişdir. Müəlliflər kontekstdən asılı olaraq bu terminə müxtəlif təriflər vermişlər. O, fərdi xüsusiyyət, ölçü və öyrənmə mərhələsi kimi qəbul edildi, çünki avtonomluq həm öyrənmə vasitəsi, həm də nəticəsi kimi şərh edilə bilər. Henri Qolek avtonomluğu insanın öz öyrənməsi üçün məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti kimi müəyyən etmişdir. P.Benson avtonomluğun tələbənin təhsil prosesinə və məzmununa psixoloji münasibətini xüsusi qeyd etmişdir [28, s.44]. O, tələbələrin öyrənmələri ilə bağlı qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi üçün tam məsuliyyət daşdığını vurğuladı [28, s.46]. Benson təhsil sistemi daxilində tələbələrin hüquqlarının tanınmasını qeyd edib [28, s.49]. T.Hedc xarici dilləri müstəqil öyrənmək qabiliyyətini resurslardan aktiv istifadə və materialın strateji qavrayışı əsasında auditoriyada və ondan kənarında fəal işləmək bacarığı kimi müəyyən etmişdir [29, s.50]. Avtonom ideyası kontekstində müəllim tərəfindən dilin tədrisi tələbələrin dilin öyrənilməsi ilə vəhdətdə nəzərdən keçirilməyə başlandı və diqqət mərkəzində olan tələbələr idi. Bütün tədqiqatçılar qeyd edirdilər ki, avtonom tələbələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqlənməlidirlər: əzmkarlıq, təşəbbüskarlıq, hazırcavablıq, özünə inam, motivasiya və məsuliyyəti qəbul etmək bacarığı.

Avtonomluğun həyata keçirilməsi tələbə yoldaşlarından dəstək, qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarını tələb edir. 1980-ci illərdə Yaponiyada, Honq-Konqda, Avstraliyada və digər ölkələrdə avtonom tələbələrin hazırlanması üçün yalnız auditoriyada əvvəlki tədris metodları, avtonom öyrənmənin ilk nəzəriyyəçilərinin hesab etdiyi öz-özünə çıxış dil öyrənmə mərkəzlərində təlimlə fəal şəkildə tamamlanmağa başladı. Mərkəzlərdə dərslər kurikulum çərçivəsində və ya boş vaxtlarda, hətta heç bir kursda iştirak etmədən keçirilirdi. Tələbələrə çap və ya virtual materialları seçməkdə kömək etmək üçün mərkəzlər növə və çətinlik səviyyəsinə görə təsnifat sistemləri, asan başa düşülən naviqasiya sisteminə əsaslanan materialların ətraflı təsviri ilə təchiz edilmişdir. Çap materialları çox rəngli rəflərdə asanlıqla düzülüb, səviyyələrə, fəaliyyətlərə və inkişaf etdiriləcək bacarıqlara görə kodlaşdırılmışdır. Öyrənmə trayektoriyasını müəyyən etmək üçün mərhələ və ya tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra tələbələrə gələcək imkanlardan istifadə etmək üçün tövsiyələr (yollar) verilmişdir. Müəllimlər tələbələrə düzgün materialları və uğurlu iş üsullarını seçməkdə kömək etmək üçün onlara təklif olunan mərkəzin üstünlükləri və çatışmazlıqlarına əmin olmalı idilər. Tələbələrin özünəxidmət dil mərkəzində iş hazırlığı auditoriyada əvvəlcədən həyata keçirilirdi: izahatlar, nümunələr, viktorinalar və ya yüksək motivasiyalı və potensial avtonom tələbələrin həmyaşıdlarının dəstəyi şəklində [34, s.18]. Öz-özünə iş təkə materialların öyrənilməsinə deyil, həm də dəyirmi masada qrup şəklində interaktiv sessiyanı əhatə edirdi. Özünə xidmət dil mərkəzinin planlaşdırılması mərhələsində, tələbat və gözləntilərini aydınlaşdırmaq üçün nüfuzlu muxtar tələbələrlə məsləhətləşmələr tövsiyə edilmişdir. Dərstdən sonra tələbələrdən müvəffəqiyyətin təhlili və gələcək planlaşdırma üçün səfərin uğuru ilə bağlı rəy vərəqlərini doldurmaq istəndi. Mərkəzə gələnlər arasından hər ay onun fəaliyyətini qiymətləndirmək və yeni strategiyalar hazırlamaq üçün komitənin seçilməsi tövsiyə olunub.

Bu gün dilin tədrisi prosesində avtonomluğun səmərəli həyata keçirilməsi üçün həm müəllimin, həm də tələbələrin daha ardıcıl və metodik işi tələb olunur. Tələbələrə məqsədlərinin, vəzifələrinin həyata keçirilməsinə və onların həyata keçirilməsi üçün resursların müəyyən edilməsinə kömək etmək, həmçinin onlara öyrəndiklərini dərk



etməyi və ona mümkün qədər təsir göstərməyi öyrətmək lazımdır. XXI əsrdə tələbənin məqsədləri, vəzifələri və strategiyaları böyük məlumat axını ilə tanış olmaq üçün ümumi vaxt və enerji çatışmazlığı ilə müəyyən edilir. Tələbə öyrənmələri üçün məsuliyyət daşımağı öyrətmək üçün dil biliyinin ümumi Avropa sərəştəsi çərçivəsində xarici dilin müasir dərslərlərində hər dərsi öyrəndikdən sonra tələbələrə nə və nə dərəcədə öyrəndikləri ilə bağlı suallara cavab vermələri xahiş olunur. Müəllim tələbələrin müstəqilliyinin inkişafı üçün dəstək verir. Dil materialını öyrəndikcə tələbələrə daha yüksək səviyyəli avtonomluq tələb olunur. Öz müstəqil öyrənmələrini necə qurmağı bilən tələbələr daha yüksək akademik performansla malikdirlər. Əgər tələbələrə xəbərlərin xülasəsi, reklam mesajı, dinləmək üçün mühazirəyə giriş verilsə, o zaman onlara audiomaterialın janrını müəyyən etmək tapşırığı verilə bilər. Sonra, lazım gələrsə, cavablar üzərində düşünməyi təklif edə bilərsiniz:

- 1) ümumi başa düşmək üçün dinləmək;
- 2) ayrıca bir detalı müəyyən etmək üçün dinləmək;
- 3) bütün zəruri məlumatları müəyyən etmək üçün qulaq asmaq [26, s.86].

Avtonomluq analitik qeydlər aparmaq bacarığını, xüsusən də təlim xarici dildə aparılırsa nəzərdə tutur. Mühazirələri qeyd etməyin bir çox yolu var. Bəzi tələbələr hər şeyi diqqətlə yazır, bəziləri qeydlər edir, digərləri isə diaqram və cədvəllər hazırlamağa üstünlük verirlər. Tələbənin mühazirə qeydlərini saxlamaq strategiyasını məsuliyyətlə seçməsi vacibdir. Deməli, avtonomluğun tərifində əsas məsələ onu dili öyrənmək vasitəsi və ya onun öyrənilməsində son məqsəd hesab etməkdir, baxmayaraq ki, əslində biri digərini istisna etmir. Avtonomluğun əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək olar:

- diqqətin tədrisdən məhsuldar öyrənməyə keçməsi;
- tələbələr öyrənməyə öz təsirlərini maksimum dərəcədə artırmaq imkanı əldə edirlər;
- tələbələr bir-birinə kömək edir;
- tələbələrin özlərini və bir-birini qiymətləndirməsi;
- tələbələrin aydın diferensiallaşdırılması ehtiyacı;

- gündəliklər təlim prosesinin sənədləşdirilməsi və tələbələrin əks etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- müəllim tələbənin müstəqilliyinə yer yaratmaqla dəstək verir;

- auditoriya sərhədləri tələbə imkanlarını məhdudlaşdırıb bilər, lakin müasir texnologiyadan və özünəxidmət mərkəzlərinin imkanlarından istifadə etməklə bu çərçivəni genişləndirmək və həmçinin xarici dünyanın auditoriyaya daxil olmasına imkan vermək olar [26, s.91].

Milli təhsil sistemlərinin beynəlxalq ünsiyyətə və ümumi insani etika dəyərlərinə diqqət yetirməsini tələb edən qloballaşma şəraitində ali təhsil sistemində dil hazırlığının rolunun dərk edilməsi yeni modellərin hazırlanmasının zəruriliyini dərk etməyə gətirib çıxarır. Gələcək kadrların hazırlanması prosesində qlobal ünsiyyətin tələblərinə cavab verən dilin müvafiq aspektlərinin tədrisi texnologiyalarını əks etdirir.

## **1.2. Dilin mənisənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri**

Sərbəst fəaliyyət - məqsədyönlü, daxili motivasiyalı, obyektin özü tərəfindən həyata keçirilən, proses və fəaliyyətin nəticəsi ilə düzəldilmiş hərəkətlərin məcmusunda strukturlaşdırılmış kimi təqdim olunur. Onun həyata keçirilməsi kifayət qədər yüksək səviyyəli özünüdərk, əks etdirmə, intizam və şəxsi məsuliyyət tələb edir. Sərbəst fəaliyyət elə bir işdir ki, müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan, lakin onun göstərişi ilə bunun üçün xüsusi ayrılmış vaxtda yerinə yetirilir, bu zaman tələbə şüurlu şəkildə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağa çalışır, öz söylərindən istifadə edir, bu və ya digər formada ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst fəaliyyət özlüyündə məqsəd olmamalıdır, o, effektiv tədris vasitəsi, müdavimlərin fəaliyyətinin

formalaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Dilin tədrisi metodikasında müxtəlif növ sərbəst fəaliyyətlərdən istifadə olunur, onların köməyi ilə tələbələr müstəqil olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Sərbəst fəaliyyətin əsas növlərini bir neçə əsas qrupa bölmək olar:

- yeni materialın mənimsənilməsi;
- biliklərin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- təhsil və praktiki problemlərin həllində bilikləri tətbiq etmək bacarığını inkişaf etdirmək;
- praktik xarakterli bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması;
- yaradıcı xarakterin formalaşması, bilikləri mürəkkəb şəraitdə tətbiq etmək bacarığı [24, s.57].

Sadələn qrupların hər birinə bir neçə növ sərbəst fəaliyyət daxil ola bilər, çünki eyni didaktik tapşırıqın həlli müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Bu qruplar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu əlaqə onunla bağlıdır ki, eyni iş növləri müxtəlif didaktik məsələlərin həllində istifadə oluna bilər. Q.Roqova hesab edir ki, müəyyən şərtlərə əməl etmədən tələbələrin dili öyrənməkdə sərbəst fəaliyyətinin inkişafı mümkün deyil:

1. Yerinə yetirilən fəaliyyətin, hər bir konkret məşqin məqsədini həyata keçirmək lazımdır. Tələbə nə edəcəyini, hansı ardıcılıqla, yekun nəticənin necə olacağını, bu tapşırıqın onun təcrübəsini necə zənginləşdirəcəyini bilməlidir. O, tapşırığı qəbul etməlidir, əks halda düzgün təsir mümkün deyil. Tapşırıqın (məşqin) məqsədinin dərk edilməsi sərbəst fəaliyyətin təşkilində şüur prinsipinin tətbiqindən başqa bir şey deyildir;

2. Tapşırıqın özünün yerinə yetirilməsi proseduru haqqında bilik tələb olunur. Müəllim tələbələri fəaliyyətin özünəməxsusluğuna və müdavimlərin imkanlarına, təcrübəsinə əsaslanaraq təhsil fəaliyyətinin rəşional metodları ilə təchiz etməlidir;

3. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün müvafiq tədris vasitələrindən, məsələn, səs yazısı, cüt iş üçün tədris didaktik materialdan və s. istifadə etməyi bacarmalısınız;

4. Tapşırıqların materialında sərbəst fəaliyyət zamanı çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edən dayaqları görə bilmək lazımdır, bu halda hazır (obyektiv)

nümunələrdən necə istifadə etməyi öyrənmək və öz (subyektiv) nümunələri yaratmaq da eyni dərəcədə vacibdir;

5. Vəzifələrin uğurla özünü yerinə yetirməsi üçün adekvat şəraitin təmin edilməsi, müstəqil tapşırıqların konkret növünün həyata keçirilməsi üçün təşkilati formaların seçilməsi vacibdir [23, s.89].

Metodologiyada sərbəst fəaliyyətin müxtəlif təşkilati formaları mövcuddur: fərdi, cütlük, kiçik qruplar və s. Q.Roqovaya görə, sərbəst fəaliyyətin fərdi forması özünü iki şəkildə göstərə bilər:

□ bütün tələbələr fərdi olaraq ümumi tapşırığı yerinə yetirirlər ki, bu da yeni materialın möhkəmləndirilməsi zamanı təsirli olur. Tapşırığa nəzarət edən müəllim yeni materialın mənimsənilməsinin obyektiv mənzərəsini əldə edə və sonrakı mərhələləri düzəldə bilər;

□ tələbələr mənimsəmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirirlər [23, s.106].

Alimin fikrincə, çətinliklər yarandıqda müəllim təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq yardım göstərir. Cütlərdə və kiçik qruplarda işləmək nitq bacarıqlarının inkişafında təsirli olur, onun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var:

□ cütlük və kiçik qruplarla işləyərkən bütün tələbələr cəlb olunur, onların öz sözünü demək, başqalarını dinləmək imkanı olur. Kiçik qruplar tez-tez müxtəlif dil səviyyələrinə malik qruplarda baş verən sözdə “danışan kompleksi” azaldır;

□ tələbələrin qarşılıqlı yardımını aydın şəkildə özünü göstərir [23, s.118].

Bu iş növünün çatışmazlıqlarından biri müəllim tərəfindən tapşırıqların icrası zamanı, xüsusən nitq fəaliyyəti formasından söhbət gedən zaman nəzarətin olmamasıdır. Bu formaların effektiv olması və öz bəhrəsini verməsi üçün tələbələr müəyyən sərbəst fəaliyyət bacarıqlarına malik olmalıdırlar. Məsələn, mətnlə işləyərkən tələbə müəyyən bacarıqlara malik olmalıdır: mətndəki dayaqları görmək, ümumi anlayışa təsir etməsə, tanış olmayan sözlərə məhəl qoymamaq, əsas fikri vurğulamaq, oxuduqlarından nəticə çıxarmaq və s. Əhəmiyyətli rolu istinad ədəbiyyatından, xüsusən də lüğətlərdən istifadə etmək bacarığı oynayır. Çox vaxt öyrənənlər mətndə

lazım olan sözü tez tapa bilmirlər, çünki sözün lüğət formasını seçə bilmirlər, bir neçə məlumatdan uyğun mənə seçə bilmirlər. Lüğət və digər istinad ədəbiyyatı ilə işləməyi öyrətmək müəllimin vəzifəsidir. Uğurlu sərbəst fəaliyyət üçün söz yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılması da mühüm rol oynayır.

Özünə nəzarət sərbəst fəaliyyət bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır, çünki bu iş müəllimin tədris prosesində minimal iştirakını nəzərdə tutur. Dili mənimsəyərkən səhvlər qaçılmazdır. Səhvləri düzəltməyin bir çox yolu var: müəllim özü səhvi göstərir, səhvi digər şagirdlərə düzəltmək imkanı verir, müstəqil nəzarət üçün düzgün variant təklif edir və s. Tələbə başqalarının səhvlərini dərk edərsə, o zaman nitq fəaliyyətinə daha yaxşı nəzarət edə bilər. Cütlük və ya kiçik qruplarla işdən istifadə edildikdə bu xüsusilə vacibdir. Sərbəst fəaliyyət o zaman səmərəli olur ki, o, tədris prosesinin tərkib elementlərindən biridir və hər dərsdə onun üçün xüsusi vaxt nəzərdə tutulur. Ona görə də, sərbəst fəaliyyətin növlərinin, həcmnin və məzmununun seçilməsi mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə əlçatanlıq və sistemlilik prinsipi, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsi, çətinliklərin artmasında tədrisçilik prinsipi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sərbəst fəaliyyət üçün təklif olunan tədris tapşırıqları yerinə yetirilməsi baxımından yeni olmamalıdır. Tapşırıqlardakı ifadələr aydın olmalı, tələbələr tapşırığın nə olduğu və onun icrasının necə yoxlanılacağı barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdırlar. Bu, işi mənalı edir və onun daha uğurla başa çatmasına töhfə verir. İş formaları tanış olmalıdır, çünki yeni və ya daha az tanış olan formalar iş prosesində çətinliklər yaradacaqdır. Bu iş forması üçün çox asan və əksinə çətin tapşırıqlar tövsiyə edilmir. Çətin tapşırıqlar müəllimin nəzarəti altında yerinə yetirilməlidir ki, təlim effekti maksimum olsun. Bundan əlavə, daha çətin tapşırıqları yerinə yetirərkən çətinliklər yaranarsa, tələbənin təlim prosesinə marağı azala bilər [35, s.483].

Sərbəst fəaliyyət bacarıqlarının formalaşmasının birinci mərhələsində müəllim ən sadə iş vərdişlərini formalaşdırmaq üçün forma və məzmunca daha sadə tapşırıqlar təklif etməlidir. Tapşırıqların oxşar yerinə yetirilməsi, sonrakı mərhələdə sərbəst fəaliyyət üçün zəruri olan daha mürəkkəb bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün əsas olan aydın izahatlarla müəllimin rəhbərliyi altında aparılmalıdır. Qeyd etmək

lazımdır ki, tapşırıqlar müəllimin sərbəst fəaliyyət zamanı qarşısına qoyduğu məqsəddən və müəyyən qrupda dilin mənimsənilməsi səviyyəsindən asılı olaraq seçilir. Əgər işin məqsədi zəif tələbələrle qrupda keçilənlərin təkrarıdırsa, o zaman yerinə yetirilməsi hazır reseptlərə və şablona uyğun hərəkətlərə imkan verən tapşırıqlar təklif etmək məsləhətdir. Dil bilikləri yüksək olan qruplarda biliklərin yeni şəraitdə tətbiqi tələb olunan belə tapşırıqları təklif etmək lazımdır. Müəllimin sərbəst fəaliyyət zamanı tapşırıqları yerinə yetirmək üçün ayırdığı vaxt kimi vacib bir amili də xatırlamağa dəyər. Müxtəlif dil səviyyələrinə malik qruplarda bu amil daim nəzərə alınmalıdır. Bu, hər bir tələbə və ya qrupa fərdi yanaşma tələb edir. Məsələn, mətn və onun üçün tapşırıqlarla işləyərkən, tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirənləri vaxtında daha mürəkkəb olanlara keçmək üçün müəllimin bir neçə növ tapşırığı (həcmi, mürəkkəbliyi baxımından) olmalıdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, dilin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilk növbədə tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi, iş formalarının seçilməsi və tələbələrin həvəsləndirilməsi ilə bağlıdır. Müstəqil iş məhsuldar formalardan biri kimi dilin tədrisi prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də tələbələrin müstəqil işinin səmərəli təşkili üçün müəllim tədris prosesini üzvi şəkildə planlaşdırmalı, öz qarşısına aydın vəzifələr qoymalı və müstəqil iş seçməlidir. Müasir təhsilin mənasının mahiyyəti müstəqil seçim etmək, məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək, bilik səviyyəsini daim yeniləmək və təkmilləşdirmək qabiliyyətinə malik məzunun formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu, mühüm şəxsi keyfiyyət kimi tələbələrin müstəqilliyinin formalaşmasını və inkişafını nəzərdə tutur. Ona görə də, müasir təhsil sisteminin ən mühüm vəzifələrindən biri tələbələrin müstəqil təlim fəaliyyətini həyata keçirmək bacarığının inkişaf etdirilməsidir. Elmi-pedaqoji nəşrlərin icmalı göstərir ki, “sərbəst” istər psixologiya kateqoriyası, istərsə də didaktik kateqoriya kimi öyrənilir, müxtəlif təzahür və funksiyalarına görə şəxsiyyətin integrativ xassəsi kimi qəbul edilir: bəzi hallarda “sərbəst” fəaliyyət göstərir.

Sərbəst fəaliyyət - müstəqil mühakimə yürütmək, hərəkət etmək, qətiyyət və təşəbbüs göstərmək və müxtəlif amillərin təsirinə boyun əyməmək, onların baxış və motivləri əsasında hərəkət etmək bacarığıdır. V.Nikolskiyin fikrincə, “təhsil

sərbəstliyi” bir sıra formalaşmış hərəkətləri (təhsil bacarıqları) özündə birləşdirən şəxsiyyət xüsusiyyətidir [22, s.147]. Bu cür təhsil bacarıqları məcmu olaraq tələbələrin təhsil müstəqilliyinin məzmununu - onların öz təşəbbüsü ilə bilik, bacarıqları genişləndirmək qabiliyyətini, yəni müəllimin köməyi olmadan özlərini öyrətmək qabiliyyətini təmsil edir. Sərbəst fəaliyyət tələbələrin idrak qabiliyyətlərinin inkişafına deyil, həm də özünü təşkil etmək, özünü idarə etmək qabiliyyətinə kömək edir. Sərbəst təlim fəaliyyəti nəticə əldə etməyə yönəlmiş bir prosesdir ki, bu da müstəqilliyi öyrənir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, dil dərslərində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin əsas məqsədi onlara müəllimin köməyi olmadan tədris materialını düşünməyi, təhlil etməyi, ümumiləşdirməyi və mənimsəməyi öyrətməkdir.

Sərbəst fəaliyyətin bir çox növləri var, onlardan ən çox yayılmış və tez-tez istifadə olunan sərbəst işdir. Dilin tədrisi prosesində tələbələrin sərbəst işləri yerinə yetirmələrinin səmərəliliyi bilavasitə onun planlaşdırılmasını, təşkilini, həyata keçirilməsini və nəzarətini təmin edən şəraitdən asılıdır. Sərbəst işin təşkili dedikdə həm müəllimin, həm də tələbələrin tapşırığın vaxtında və uğurla yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan pedaqoji şəraitin yaradılmasına yönəlmiş hərəkətləri başa düşülür. Müəllim tərəfindən sərbəst işi təşkil edərkən məqsəd və vəzifələri vaxtında, düzgün formalaşdırmaq çox vacibdir. Dil dərslərində sərbəst iş təkcə yeni materialın mənimsənilməsi üçün deyil, həm də artıq əldə edilmiş bilik və bacarıqların təkrarlanması, möhkəmləndirilməsi və keyfiyyətinin yoxlanılması, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilə bilər. N.F.Koryakovtseva sərbəst işin təsnifatını müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən təklif edir:

- işin icrasında tələbələrin müstəqillik dərəcəsi;
- yaradıcı fəaliyyətin təzahürü;
- təlim prosesində iş yeri (hansı mərhələdə həyata keçirilir) nəzərdən keçirilir;
- cavabların icra forması və tərtibi (şifahi və ya yazılı) da nəzərə alınır [18, s.76].

Sərbəst fəaliyyət prosesində tələbə idrak vəzifələrini ayırmağı, onların həlli yollarını seçməyi, tapşırığın həllinin düzgünlüyünə nəzarət əməliyyatlarını yerinə yetirməyi, nəzəri biliklərin həyata keçirilməsi bacarıqlarını təkmilləşdirməyi

öyrənməlidir. Tələbənin sərbəst işinin bacarıq və vərdişlərinin formalaşması həm şüurlu, həm də intuitiv əsasda davam edə bilər. Müəllimin rəhbərliyi altında tələbənin sərbəst fəaliyyəti işgüzar qarşılıqlı əlaqə formasını alır: tələbə müstəqil fəaliyyətin təşkili ilə bağlı birbaşa göstərişlər, müəllimin tövsiyələri alır, müəllim isə uçot, nəzarət və səhv hərəkətlərin düzəldilməsi yolu ilə idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Sərbəst iş üçün tapşırıqlar müxtəlif səviyyələrin məqsədlərinə uyğun olmalı və təklif olunan fənnin məzmununu əks etdirməlidir. İntizamın öyrənilməsi, ilk növbədə, kursun özünü öyrənmək üçün tövsiyələrlə başlamalıdır. Tədris materialının öyrənilməsi ilə paralel olaraq, tələbə bu bölməni öyrənərkən bilməli olduğu əsas termin və anlayışlarla tanış olur. Bundan sonra tələbə kurs proqramında nəzərdə tutulmuş praktiki tapşırıqları yerinə yetirməli, həmçinin testlərin köməyi ilə mövzular üzrə biliklərinə müstəqil nəzarət etməlidir. N.F.Koryakovtseva tərəfindən sərbəst işin səmərəliliyi ona nəzarətin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə müəyyən edilir, məsələn:

- tələbələr bilik, bacarıq və vərdişlərinə giriş nəzarəti;
- intizamın öyrənilməsi zamanı aparılan materialın mənimsənilmə səviyyəsinə cari nəzarət;
- fənnin tematik bölməsinin öyrənilməsinin sonunda aralıq, aralıq nəzarəti;
- tələbələr tərəfindən kursun gedişində, habelə yekun işinə hazırlıq zamanı həyata keçirilən özünə nəzarət;
- fənn üzrə test və ya imtahan şəklində təqdim olunan yekun nəzarət;
- kursu bitirdikdən sonra müəyyən müddətdən sonra həyata keçirilən qalıq bilik, bacarıq və vərdişlərə nəzarət [18, s.83].

Dillərin öyrənilməsində funksiyaları həllinə yönəlmiş özünənəzarət bacarıqlarının formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özünə nəzarət özünə hörmət, tənqidi təfəkkürün inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Dilin tədrisində özünü idarə etməyin mümkün formaları arasında F.Şükürova təsviri, reyting və monitoring xarakterli metodları, anketləri və sorğunu ayırır [5, s.24]. Təsviri xarakterli özünə nəzarət, tələbənin dərslə nə edildiyini, nəyi öyrəndiyini, hansı problemlərin olduğunu yazan təhsil gündəliyi ilə həyata keçirilə bilər. Reyting xarakterli özünənəzarət müəyyən ünsiyyət bacarığını qiymətləndirmək üçün deskriptorları olan şkalalardan,



qiymətləndirmə üçün qrafiklərdən, tələbənin öyrənməyə, öyrənilən dilə və ya digər mədəniyyətlərə, onların daşıyıcılarına münasibətini xarakterizə edən təriflərdən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Monitoring xarakterli özünü idarə etmə üsulları arasında ən çox yayılmışı öz işlərinin özünü redaktə etməsi, müəllim tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra sahələrdə qalan xüsusi kodun siqnallarına reaksiya verməklə müəyyən səhvləri göstərməkdir. Özünə nəzarət metodu kimi anketlər tələbəyə xas problemlərin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilə bilər, dil öyrənməkdə nə daha çox çətinlik yaradır və nə asan, öyrənmək üçün nə qədər vaxt lazımdır. Tələbələr bir-birlərinin öyrənmə üstünlükləri və narahatlıqları haqqında öyrənirlər və sonra müxtəlif əyani vəsaitlərdən istifadə edərək əldə etdikləri nəticələri təqdim edirlər. Bu texnikaya müşahidə, müsahibələr, anketlər daxil ola bilər. İndi xarici dillərin tədrisi praktikasında linqvistik və peşəkar səriştənin, özünütəhsil dilə hazırlığın formalaşmasını təmin edən müasir şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar uğurla tətbiq olunur:

- Tədris prosesini rollu situasiyalar şəklində təşkil edən oyun texnologiyaları;
- İşgüzar oyun dildə peşəkar ünsiyyətin öyrədilməsi zamanı avtonomluğun inkişaf etdirilməsi üsuludur;
- Effektiv müstəqil işin ən çox istifadə edilən başqa bir növü də vəziyyətin təhlili adlanan işdir (keys metodu);
- Dilin funksional istifadəsi ilə bağlı müxtəlif tipli layihə tapşırıqlarının tələbələr tərəfindən fərdi və ya kollektiv icrasına əsaslanan layihə texnologiyası;
- “Debatlar” texnologiyası (“dəyirmi masa”);
- Portfolio metodu;
- Kommunikativ öyrənmə texnologiyası;
- Əməkdaşlıqda öyrənmə texnologiyası;
- Gündəlik metodu [4, s.146].

Beləliklə, dilin mənimsənilməsi üzrə sərbəst fəaliyyət tələbələrin müstəqil bilik əldə etməsi, dilin bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılması prosesini nəzərdə tutan və ya müəllim tərəfindən dolayısı ilə idarə olunan və ya müəllim tərəfindən idarə olunan tədris fəaliyyətinin bir növü kimi müəyyən edilə bilər. Sərbəst işin çox müxtəlif növləri

var, lakin yalnız bütün növ tapşırıqların birləşməsi sərbəst fəaliyyətin optimal təşkilidir, dilin yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Müasir dünyada qeyd olunan qloballaşma və inteqrasiya prosesləri gələcək peşəkar kadrların hazırlanmasında onların əmək bazarına uyğunluğunu təmin etmək üçün ali təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilməli olan yeni məqsəd və vəzifələr qoyur. Müasir ali təhsilin ən mühüm problemlərindən biri kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Universiteti bitirdikdən sonra tələbə nəinki dildə müəyyən biliyə malik, eyni zamanda onlardan istifadə bacarıqlarına malik olmalı, həm də öz peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan məlumatları sərbəst şəkildə əldə etməlidir. Sərbəst iş tələbələrin səriştələrinin formalaşması ilə bağlı təhsil prosesinin tərkib hissəsidir. Yeni təhsil paradigmasında passiv dinləyicidən olan tələbə problemi düzgün formalaşdırmaq, mümkün həll yollarını təhlil etmək, yekun nəticəyə gəlmək və seçilmiş variantın düzgünlüyünü əsaslandırmaq qabiliyyətinə malik olan fəal subyektə çevrilir. Bu baxımdan tələbələrin bu işi tədris prosesinin əsasını təşkil edir. Tədris planına uyğun olaraq universitetdə tələbələrin sərbəst işi praktiki məşğələlərə özünü hazırlamaq, müxtəlif leksik və qrammatik tapşırıqları yerinə yetirmək, mətnlərin tərcüməsini yerinə yetirmək, mətnlərin təkrar izahını hazırlamaq, orijinal xəbər hazırlamaq, sınaq imtahanlarına hazırlamaq və imtahanlar üzrə ayrılmış ümumi saatların yarısından çoxunu təşkil edir. Az sayda dərs saati ilə tələbələrin dilin öyrənilməsində sərbəst işi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil dərslərində ən böyük məhsuldarlığı “tandem” dərsi – sərbəst iş təmin edir. Bu vəziyyətdə dərsi məlumatların yazılması ilə, sərbəst iş isə onların təkrar istehsalı ilə müqayisə edilə bilər. Yeni təhsil sistemində özünü təhsil prioritet yer tutur, çünki mexaniki biliklərin müəllim-tələbə xətti ilə ötürülməsi sistemində həm ümumi mədəni, həm də peşəkar səriştələrin formalaşdırılması mümkün deyil. Bu gün təhsil paradigmasının modernləşdirilməsi vektoru meyarların dəyişdirilməsinə yönəlib, burada vəzifə qeyri-sabit və daim dəyişən bir mühitdə müxtəlif problemlərə orijinal, qeyri-standart həll təklif edə bilən səlahiyyətli insan yetişdirməkdir. Sərbəst fəaliyyət problemlərini geniş kontekstdə həll etməyə hazırlığın formalaşması öyrənməyə refleksiv yanaşmadan istifadə edərək müxtəlif fənlərin daha problemlə öyrənilməsini, problemə baxışınızı əks etdirmək

bacarığını, öz suallarınızı tərtib etməyi əhatə edir. Belə ki, ali təhsilin inkişafının müasir tendensiyaları fonunda tələbənin sərbəst işi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da dilin tədrisi metodologiyasında xüsusi diqqət mərkəzində olub. Bundan əlavə, prioritet dil və mədəniyyətin müstəqil öyrənilməsi üçün metodların inkişafı, sosial və kommunikativ fəaliyyətlərdə şəxsi mənalı təcrübənin əldə edilməsidir, çünki akademik saatların və geniş proqramın çatışmazlığı şəraitində materialın böyük hissəsi olmalıdır.

Metodik ədəbiyyatda və tədris praktikasında təlimin müxtəlif mərhələlərində dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrə sərbəst işinin təşkili üzrə kifayət qədər təcrübə vardır. Bu sahədə mütəxəssislərin elmi işlərində auditoriya və auditoriyadan kənar sərbəst işlərin təşkilinin müxtəlif formaları, müxtəlif növ təlim tapşırıqları və dilin müxtəlif aspektlərinin mənimsənilməsi, o cümlədən tədris bacarıqlarının inkişafı üçün sərbəst iş üçün tapşırıqlar sistemləri təsvir edilmişdir. Metodistlərin (İ.A.Zimnyaya, N.F.Koryakovtseva, L.D.Tsukanova) nöqteyi-nəzəri əsasında sərbəst işi məqsədli, daxili motivasiyalı, subyektin özü tərəfindən strukturlaşdırılmış və onun proses baxımından korrektə etdiyi fəaliyyət kimi müəyyən etmək olar [17, s.123]. Nəticə, həyata keçirilməsi yüksək səviyyəli özünüdərk, refleksivlik, özünə nəzarət və özünə intizam tələb edir.

Sərbəst fəaliyyət bilavasitə akademik səriştə ilə bağlıdır, çünki onun həyata keçirilməsinin effektivliyi birbaşa təhsil səriştəsinin, öyrənmə qabiliyyəti və hazırlığından və təhsil fəaliyyətinin effektiv müstəqil idarə edilməsindən, məqsəd qoymaqdan və özünə nəzarət etmək üçün məqbul həll yolu seçməkdən birbaşa asılıdır. Birinci mərhələdə müəllimin köməyi ilə və sonrakı mərhələlərdə nəticənin özünüqiymətləndirməsi tamamilə müstəqildir. Sərbəst işdə aparıcı subyektin rolu İ.A.Zimnyaya görə, konsepsiyaya tam uyğun gələn müəllimə deyil, tələbəyə məxsusdur [17, s.216]. Bu konsepsiyaya görə, sərbəst iş həm müəllim, həm də fəaliyyət proqramı tərəfindən həyata keçirilən çevik, dolayısı idarəetməni, habelə tədris materialının məzmununu əhatə edir ki, bu da öz növbəsində özünü idarə etmə və inkişaf etdirməyə kömək etməlidir. İ.A.Zimnyaya öz işində “subyektin özünü-tənzipləməsi” terminindən istifadə edir [17, s.219]. Tələbənin özünü-tənzipləməsi sərbəst fəaliyyətləri proqramlaşdırma qabiliyyətini nəzərdə tutur, yəni fəaliyyətin müvafiq

məqsədinin şərtləri ilə əlaqədar olaraq, verilmiş şərtləri dəyişdirmək üsulunu seçmək, bu çevrilmə üçün vasitələri seçmək, fərdi hərəkətlərin ardıcılığını müəyyən etməkdir. Özünü-tənzimləmənin mühüm təzahürü həm də öz hərəkətlərinin yekun və aralıq nəticələrini qiymətləndirmək bacarığıdır.

Beləliklə, özünü-tənzimləməni inkişaf etdirmək üçün tələbələrdə təhsil səriştəsinin formalaşması çərçivəsində həyata keçirilən məqsəd qoyma və məqsəd saxlama, öz fəaliyyətlərini modelləşdirmə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Bu fakt təhsil səriştəsi ilə müstəqil iş arasındakı əlaqəni bir daha vurğulayır. Təhsil səriştəsinin formalaşması tələbələrin sərbəst işindən dərhal əvvəl baş verir, çünki onun həyata keçirilməsi müəyyən bacarıq və qabiliyyətlərə sahib olmağı tələb edir. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərin hamısından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, auditoriya məşğələləri zamanı mütəşəkkil təlim-tərbiyə fəaliyyətinin köməyi ilə sərbəst işləmək bacarığı və hazırlığı məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmalıdır. Tələbələr öyrənmənin məqsəd və vəzifələri, tapşırıqları yerinə yetirərkən təhsil tədbirlərinin ardıcılığı, hər bir tapşırığın məqsədi müəyyən bacarıq və ya səriştənin formalaşması üçün əhəmiyyəti haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdırlar. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllim tələbələrə təkcə fərdi qayda və strategiyaları deyil, həm də məqsəd və onlara nail olmaq yolları haqqında baxışı, planlaşdırma strategiyasını və seçilmiş materialla işin təşkilini, nəzarət meyarlarını və s. öz nəticələrinin qiymətləndirilməsi daxildir. Sərbəst fəaliyyət qabiliyyəti və hazırlığı tələbələrin psixikasının formalaşdıran xüsusiyyətləridir və onlar yalnız sadə məsələlərin həlli üsullarının daha mürəkkəblərin həllinə keçirilməsi şəraitində formalaşa bilər. Təhsil səriştəsinin formalaşma dərəcəsinin parametrlərinə əlavə olaraq, xarici motivasiyadan daxili motivasiyaya tədricən keçid, tələbənin avtonomluq və müstəqillik dərəcəsinin artması, N.F.Koryakovtseva tərəfindən təklif olunan səviyyələr müəllimin nəzarətindən və qiymətləndirməsindən keçidi nümayiş etdirir [18, s.152]. Geniş mənada, son iki anlayış meta-fəaliyyətin tərkib hissəsi hesab olunur və insanın öz təhsil fəaliyyəti prosesini izləmək və tənqidi şəkildə əks etdirmək qabiliyyətini ifadə edir. Bu qabiliyyət təhsil səriştəsi səviyyəsinin və tələbə müstəqillik dərəcəsinin ən mühüm göstəricisi kimi təqdim edilə bilər. Dili mənimsəmə prosesində tələbənin müstəqilliyinin və avtonomluğunun göstəricisi kimi özünə hörmətdən

danışarkən, kommunikativ və təhsil bacarıqlarının özünü qiymətləndirməsinin müəyyən miqyasını təyin etmək olar: başa düşürəm - müstəqil və ya dəstək ilə mənimsəmişəm - təhsil situasiyasında sərbəst danışiram - autentik situasiyada sərbəst danışiram - yeni situasiyaya - yaradıcı (məhsuldar) sahiblikdən istifadə edib keçə bilirəm.

Təqdim olunan təhsil fəaliyyətinin refleksiv özünüqiymətləndirmə şkalası dilin öyrənilməsi sahəsində təhsil səriştəsinin formalaşması şkalası, habelə müstəqillik və avtonomluq dərəcəsinin artım dinamikasını göstərən miqyas kimi qəbul edilə bilər. Dilin öyrənilməsində avtonomluq təhsil prosesinə şüurlu münasibət yolu ilə öyrənilməli olan qabiliyyət kimi qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin müstəqilliyi mütləq ola bilməz, çünki bu, onların dili öyrəndikcə daim inkişaf edən akademik səriştəsinə əsaslanır. Müasir təhsil paradigmasında tələbənin peşəkar problemlərin müstəqil həllinə hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədə nail olmaq üçün universitetdə tələbələrin müstəqil işinin təşkili üçün “layihə” modelinin işlənilib hazırlanması çox məqsədəuyğundur [33, s.61].

Aydındır ki, layihə yaratmaq üçün tələbələrə auditoriyada formalaşan ilkin nəzəri əsas lazımdır. Belə bir sistemdə tələbələrin sərbəst işi həm də layihənin icrası zamanı yaranan bütün məsələlər üzrə müəllimin daimi məsləhətləşmələri ilə müşayiət olunmalıdır. Nəticədə, təhsil səriştəsi həyata keçirilir, eyni zamanda, funksional zəruri bacarıq və səriştələrin müstəqil inkişafının yeni formalarına, yəni məlumatın müstəqil axtarışına, öz biliklərini qurmağa, öz hərəkətlərini planlaşdırmağa, konkret məhsul və onun qiymətləndirilməsi prosesini əldə etməyə istiqamətlənir.

Beləliklə, müasir təhsil paradigmasının həyata keçirilməsində tələbələrin sərbəst işinin “layihə” modeli prioritet istiqamətə çevrilir. Bu sərbəst işin təşkili sistemi təkə ayrı-ayrı fənlərə deyil, bütövlükdə bütün əsas təhsil proqramına əsaslı yanaşma təmin edir. Bu cür inteqrasiyalı yanaşma son nəticədə tələbələrə ali təhsilin dövlət standartında qeyd olunan, hədəflərin qoyulması, problemlərin həlli, planlaşdırma, şəbəkələşmə, problemlərin aradan qaldırılması, aralıq mərhələləri və bütövlükdə layihəni əks etdirən, komanda işi ilə bağlı səlahiyyətləri inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir. Bilik və bacarıqlardan istifadə etmək bacarığı və ümumilikdə müxtəlif

fakültələrin tələbələrinin yeni təhsil paradigmasının tələblərinə uyğun olaraq təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verəcəkdir.

### **1.3. Təhsillə özünütəhsilləndirmə arasında qarşılıqlı əlaqə**

Təhsil, ilk növbədə, cəmiyyətin ayrılmaz sosial sistem və fəaliyyət sistemləri kimi təkrar istehsalını və inkişafını təmin edən cəmiyyətin funksiyasıdır. Bu funksiya mədəniyyətin tərcüməsi və dəyişən tarixi şəraitdə mədəni normaların həyata keçirilməsi prosesləri vasitəsilə həyata keçirilir. Təhsil həm də onların praktikada tətbiqi üçün zəruri olan elmlərin, bacarıqların və ənənələrin əsasları haqqında sistemləşdirilmiş biliklər məcmusudur. Həyata davamlı və dinamik cəmiyyətlərdə təhsilin funksiyasının təmin edilməsində təkcə xüsusi sosial institutlar deyil, bütün strukturlar, institutlar, sosial subyektlər bu və ya digər formada iştirak edir. E.Abaşevayaya görə, sosial dəyər və sosial-mədəni təcrübə sahəsi kimi təhsil aşağıdakı funksiya və proseslərdə təcəssüm olunur və həyata keçirilir:

- mədəniyyətin bünövrəsinin və əsaslarının qoyulması;
- mədəni müxtəlifliyin, regional unikallığın, təbiət mənzərələrinin, etnik və milli ənənələrin və s. qorunub saxlanması funksiyası kimi təhsil;
- müxtəlif ixtisaslı kadrların hazırlanması;
- idrak fəaliyyətinin texnologiləşdirilməsi funksiyası kimi öyrənmə;
- savadlılıq cəmiyyətin bütün fərdləri, sosial qrupları və təbəqələri üçün bərabər ilkin hüquq və imkanların təmin edilməsi funksiyası kimi;
- sosial bərabərsizliyi aradan qaldırmaq və özünü həyata keçirmək üçün təhsil və təhsil vasitəsilə muxtar və azad şəxsiyyətin formalaşması [7, s.93].

Sosial dəyər kimi təhsil özünün formalaşmasının post-sənaye mərhələsinə qədəm qoymuş, inkişaf etmiş ölkələrdə ən dolğun şəkildə həyata keçirilir. Qloballaşan bazar şəraitində onlarda təhsil onların iqtisadiyyatının və ümumilikdə ictimai həyatının inkişafında mühüm amilə çevrilib. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə imkanlarının

böyük olması səbəbindən müxtəlif ölkələrdə vətəndaşın təhsil xərcləri inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə 25-30 dəfə çoxdur. XXI əsrin əvvəllərində sənayeləşmiş ölkələrdə müasir texnologiya və texnikada, kadrların ixtisasında, istehsalın təşkilində tətbiq edilən yeni biliklərin payı ÜDM-in artımının 70-85%-ni təşkil edirdi. İşçilərin və onların ailələrinin sosial təminatı getdikcə təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti tarixlərindən asılıdır: məsələn, XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-da elm adamlarının maaşı magistr dərəcəsi olanlar üçün demək olar ki, iki dəfə artmışdır [7, s.134].

Müasir cəmiyyətlər qloballaşma proseslərində iştirak edərək, informasiya adlandırılı bilən yeni keyfiyyət vəziyyəti əldə edirlər. İnformasiya cəmiyyətində təkcə təbii ehtiyatlar və ənənəvi istehsal amilləri (torpaq, əmək, kapital) real məhsuldar qüvvəyə çevrilmir, həm də bilik, elm, informasiya, texnologiya və prioritet artıq malların təkrar istehsalına deyil, innovativ, elmi, təhsil fəaliyyətinə aiddir. İnformasiya cəmiyyətində əməyi bilik əvəz edir - bu o deməkdir ki, sənaye tipli işçilər “zəruri əmək alətləri toplusu” kimi ixtisaslara və məlumatlara malik olan “bilik işçiləri” ilə əvəz olunur. Bu gün informasiya və bilik bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilir. İnformasiya cəmiyyəti uzun müddət ictimai inkişafı müəyyən edən maşın sənayesini kənara itələməklə (və ya tamamilə ləğv etməklə) insanı ön plana çıxarır. Beləliklə, müasir cəmiyyətdə ağırlıq mərkəzi sənaye sferasından intellektual sferaya, ilk növbədə, cəmiyyətin insan və intellektual kapitalını təkrar istehsal edən təhsil sisteminə keçir.

Ali təhsilə əsas dəyərlərdən biri kimi baxılır, onsuz cəmiyyətin gələcək inkişafı mümkün deyil. Hazırda inkişaf etmiş ölkələr ümumi milli məhsulun artımının 40%-ə qədərini təhsil hesabına əldə edirlər. Təhsilin rolu sistem formalaşdırıcı funksiyaların iki qrupu şəklində təmsil oluna bilər: sosial-mədəni və istehsal-iqtisadi. Təhsilin sosial aspekti onun cəmiyyətin sosial strukturunun inkişafındakı roluna əsaslanır. Mədəni aspekt bu təhsil əlaqəsində şəxsiyyətin sosiallaşmasının mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və onun təhsil kompleksinin ümumi sistemində sosiallaşma prosesləri ilə əlaqəsini öyrənməyi əhatə edir. Təhsilin iqtisadi aspekti cəmiyyətin sosial və peşəkar strukturunun formalaşması, konkret iqtisadi şəraitdə müəyyən praktik fəaliyyət sahəsində səmərəli işləməyi bacaran mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlıdır.

Dünyada ali təhsilin hazırkı vəziyyəti üçün xarakterik hadisə ali peşə təhsili sisteminin şaxələndirilməsidir ki, bu da müxtəlif tipli təhsil müəssisələrinin, tədris planlarının və tədris müddətlərinin yaradılmasıdır. Şaxələndirmənin nəticəsi ali təhsilin çoxpilləli sisteminin tətbiqi oldu. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi dövrün çağırışına, dünya tendensiyalarına, inkişaf etmiş informasiya cəmiyyətlərinə cavabdır. Müasir dünyada cəmiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri ömürboyu təhsil konsepsiyasının, yəni insanı bütün həyatı boyu izləyəcək təhsilin onun həyat tərzinin tərkib hissəsinə çevrilməsi zərurətini irəli sürmüşdür. Təhsilin davamlılığı texnologiyanın sürətli dəyişməsi, yeni biliklərə daimi və artan tələbatla birbaşa bağlıdır. Davamlı təhsil təhsilin bütün mərhələlərini, növlərini və formalarını vahid sistemdə birləşdirən, bilik və bacarıqların bütün dövr ərzində yenilənməsi, doldurulması imkanı verən təhsilin təşkili prinsipidir. Bu prinsipə uyğun olaraq təhsilin məzmunu da qurulur, ömür boyu təhsilin müxtəlif mərhələlərində biliklərin mənimsənilməsinin ardıcılığını və davamlılığını təmin edir. XX əsrin ikinci yarısında formalaşmış ömürboyu təhsil konsepsiyası onun həyata keçirilməsində böyük çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, müasir postindustrial, informasiya cəmiyyətində cəmiyyət insana təhsil almaqda, bu və ya digər təhsil növünü seçməkdə praktiki olaraq qeyri-məhdud imkanlar təqdim edir. Mənşəyi ilə daha az əlaqələndirilir, insanların sosial dinamikası və hərəkətliliyi səbəbindən, yüksək texnologiya və müxtəlif qabiliyyətlərə uyğunlaşdırılmış tədris metodlarının müxtəlifliyi səbəbindən öz imkanlarının məhdudiyyətləri ilə daha az əlaqələndirilir. Nəhayət, təhsilin qloballaşması və standartlaşması, mədəni dillərin beynəlmilləşməsi nəticəsində o, öz ana dilindən və etnik mənsubiyyətindən daha az asılıdır. Həddində insanın təhsil variantlarını seçmək imkanları yalnız onun dəyərlər dünyasında oriyentasiyası ilə məhdudlaşır.

“Pedaqoji proses” – bu sözlər təkcə mentorların: tərbiyəçinin, müəllimin, metodistin, təlimatçının, təlimçinin, kuratorun və s., həm də xüsusi pedaqoji təhsili olmayanların peşə fəaliyyətinin məzmununu bildirir. Yuxarıda qeyd olunanlar, əlbəttə ki, heç də o demək deyil ki, peşəkar müəllim həmişə müvafiq peşə hazırlığı almamış müəllimdən daha effektivdir. Bəzən elə müəllimlər var ki, sonuncularla “yüklənmiş”, lakin ən vacib şeydən – öyrətmək və tərbiyə etmək onlara həvalə olunduqları şəxslərə



maraqlı və humanist şəxsi münasibətdən məhrumdurlar. Çətin pedaqoji gündəlik həyat şəraitində özünün məhsuldar özünü həyata keçirmə potensialını və deməli, ondan məmnunluğunu görə və üzə çıxara bilmir. Bunlar peşəyə təsadüfi yanaşan, illərlə laqeydliklə özünü məhv edən, hətta insani və peşəkar skeptisizm və pessimizmlə öz vəzifə borcuna uyğun olaraq “öyrətdiyi” və “tərbiyə etdiyi” şəxslərə həmişə mənfi təsir göstərən, işinə biganə qalan insanlardır. Necə ki, xoşbəxtlikdən daha tez-tez qeyri-peşəkarlar olur, lakin belə hallarda necə deyirlər, iş yoldaşının taleyinə biganə olmayan, kömək etməyə çalışan və kömək etməyi bilən müəllimlər özlərinə inamı oyadır və bununla da, onların ağlabatan və nəzakətli iştirakını gücləndirir. Başqasının həyatının bəzi aspektləri üçün maraqsız bir şəkildə məsuliyyət götürmək və bunun üçün adekvat daxili güc tapmaq asan deyil. İstənilən, əlbəttə ki, həmişə reallığa çevrilmir və bu sonuncu - gözlənilməli kimi olmur. Bu cür könüllü pedaqogika və onun həyata keçirilməsi zamanı tez-tez yaranan mürəkkəb prosesləri başa düşmək və vicdanla qiymətləndirmək hər iki tərəf üçün faydalı olsa da, həmişə günahkar axtarmağa dəyməz. Həqiqətən də, mahiyyət etibarilə hamımız bir-birimizə müəllimlik və hər birimiz təkcə özümüz üçün deyil, özümüz üçün də müəllimlik edirik. Başqa bir şey budur ki, bütün bunlar təkcə arzu deyil, həm də bacarıq, bilik, həyat təcrübəsi tələb edir. Bu cür istək, bilik və bacarığı əksəriyyətə faydalı şəkildə göstərin - nə qədər bələlərdən və səhvlərdən, aldatmalardan və onların nəticələrindən qaçınmaq olardı. Üstəlik, yuxarıda qeyd olunanlar hər yaşda və təcrübədə, vəzifədə və statusda olan insanlar üçün keçərlidir. Bundan əlavə, mütəxəssis nə qədər yaşlı olarsa, peşədə bir o qədər müstəqil olarsa, bir o qədər məsuliyyət daşıyır və buna görə də, həm istehsalat cəbhəsində, həm də mədəni istəklərdə (zövqlərin qaçılmaz korreksiyası ilə) müvafiq motivasiya və səylərinin rolu bir o qədər çox olur [2, s.347].

Təhsil və özünü-təhsil təcrübəsi, həqiqətən, inkişafın və özünü inkişafın əsaslarından biri olaraq qalmaq üçün yeniləşməni, yeni şərtlərlə sınaqdan keçirilməsini, yeni bilikləri tələb edir. Nə olursa olsun, hansı şəraitdə mahiyyətə və nəticələrə görə pedaqoji proses həyata keçirilsə, onun elementləri subyektlər və obyektlərdir, onun müəyyənedici məzmunu isə bütün prosesin dinamikasını və səmərəliliyini təmin edən əsas amil kimi onların qarşılıqlı əlaqəsidir. Hər hansı müsbət

təsirin eyni kortəbiiliyi, bir qayda olaraq, subyektin xarakteri, başqalarına diqqət yetirməsi, sanki hərəkətlərə vicdanla “keçdiyi”, tövsiyələrinin əsaslılığı və düzgünlüyü ilə şərtlənir. Bu əvəzəlməzdir, baxmayaraq ki, həmişə pedaqoji komponent kimi qəbul edilmir, əksər hallarda mümkün nəticələr üçün müəyyən məsuliyyət anlayışı var. Başqa bir şey budur ki, nəticələri izləmək və əlçatan dərəcədə obyektiv qiymətləndirməkdənsə, məsləhət vermək daha asandır: məsləhətin əsası, bir qayda olaraq, təcrübəyə müraciət, nəticədə həyata və həyat dəyərlərinə münasibət, yəni hər halda, subyektivlik riski var və buna görə də nəticə qeyri-adekvat, hətta gözlənilənlərin əksinədir.

Buna baxmayaraq, Ü.Abbasovanın fikrincə, qeyri-müəllim mütəxəssisinin təhsil qərarlarının və tövsiyələrinin əsası onun öz təcrübəsidir:

- ailə (uşaq, böyüklər və ya hətta yaşlı);
- təhsil müəssisələrində qalmaq və özünü həyata keçirmək;
- istehsal, mədəni və mənəvi;
- pulsuz ünsiyyət təcrübəsi [1, s.10].

Eyni zamanda, praktiki olaraq tədris və tərbiyə xarakterindən tamamilə məhrum olan real və ya şifahi hadisələr, hallar yoxdur. O, hər şeyi öyrədir, yalnız müxtəlif sferalarda və müxtəlif yollarla qavranaraq hərəkət edir. İstənilən rütbəli rəhbərin - insanlarla daim işləyən, onlara bu və ya digər insani və işgüzar keyfiyyətlərin nümunəsini göstərən, həm mahiyyətcə, həm də ifadə üsulları ilə həmişə bir-biri ilə əlaqəli olan mütəxəssisin şəxsiyyəti haqqında nə deyə bilərik. Burada tək-cə faktiki işi deyil, həm də təsirlərin qavranılmasının tərbiyəvi təsirini nəzərdə tutmaq, hesablamaq xüsusilə lazımdır. Tələblər nə qədər ümumi olsa da, onların təqdimatı və icrası, şübhəsiz ki, fərddir. İstənilən peşədən olan insanlarla, istər həmkar, rəhbər, tabeçiliyində olan hər hansı bir iş, fərdlərlə işdir. Bu, ciddi, daim yenilənən psixoloji və pedaqoji məlumatları, mağaza və ya idarə, şöbə və ya laboratoriyada çalışan işçilərin hərtərəfli biliklərini tələb edir. Təəssüf ki, yuxarıda göstərilənlərin heç də hamısı adekvat qiymət və heysiyyət almır, gündəlik özünü idarə etmək və öz üzərində işləmək üçün aktual əsasa çevrilmir. Aydındır ki, hətta ən möhkəm peşə təhsili belə mütəxəssisin real həyatının bu qədər geniş aspektlərini əhatə edə bilməz və buna

yönəldilmir. Xoşbəxtlikdən, artıq qeyd etdiyimiz kimi, peşəkar təhsil və fəaliyyətdən kənar da zəruri və maraqlı olan çox şey var. Çox vaxt məhz bu məkanda rəasional və emosional, iradi və aktiv, şüurlu və intuitivliyi birləşdirən mütəxəssisin həyat boyu inkişafının eyni fərdi trayektoriyasının mühüm hissəsinə çevrilən mürəkkəb özünütəhsil fenomenini ilk növbədə aktuallaşır.

Özünütəhsilləndirmə, məsələn, universitet tərəfindən həyata keçirilən peşə hazırlığı prosesinin məzmun-metodoloji elementləri ilə deyil, həm də bir mütəxəssis üçün çox vaxt daha əhəmiyyətli olan, öz ehtiyacları, maraqları ilə motivasiya olunur. Məhz və əsasən bununla bağlıdır ki, öz-özünə təhsilin nəticəsi - mütəxəssisin özü tərəfindən məqsədyönlü şəkildə əldə edilən təhsilin böyüməsidir. V.Andereyev təhsil və özünütəhsili aşağıdakı kimi mənəli xüsusiyyətləri birləşdirir:

1) məlumat bazası, yəni şəxsi biliyə çevrilən müxtəlif məlumatların mənimsənilməsi;

2) biliyin doldurulması və tətbiqi üçün reallaşa bilən imkan (ondan birbaşa təyinatı üzrə peşəkar və ya qeyri-peşəkar yaradıcılıq fəaliyyətinin qurulması naminə istifadə edilməsi) [9, s.58].

Eyni zamanda, gələcək və ya hazırkı mütəxəssisin peşə təhsilinin həcmi dövlət standartı ilə obyektiv təhlil əsasında müəyyən edilir, bu, müvafiq profil və ixtisaslar üzrə bütün universitetlər üçün məcburidir, baxmayaraq ki, hər bir tələbənin qavrayış, anlama və sadəcə əzbərləmə baxımından öz imkanlarına görə bu həcmi özünəməxsus şəkildə inkişaf etdirir. Bəzi aspektlər xüsusi maraq doğurur və sonra özünütəhsil başlayır: mənbələrin axtarışı və əlavə ədəbiyyatla tanışlıq, auditoriyadankənar iş, məsələn, elmi tələbə cəmiyyətində, elmi və ya istehsalat, mədəniyyət müəssisələri ilə yaradıcı əlaqələr və s. Düzdür, bəzən bu, faktiki akademik intizama marağı azaldır, baxmayaraq ki, onu xüsusi diqqəti cəlb edən aspektdə dərinləşdirir, lakin daha tez-tez ona aktiv-idrak diqqətinin artmasına səbəb olur və sonra təhsil vəzifəsində təhsil də artırmaq istəyi ilə gücləndirilir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, söhbət təkəcə təhsilin və özünütəhsilin kəmiyyət parametrlərində deyil, həm də keyfiyyət parametrlərindədir. Özünütəhsilləndirmə, adi, ənənəvi, gündəlik kortəbiilikdən, təsadüfən oxunan - şüurlu, müəyyən obyektə (istər

nəzəriyyə və ya proses, vəziyyət və ya münasibət) yönəldilmiş idrak yoluna keçmək qabiliyyətini ortaya qoyur, aktuallaşdırır. Bir insanın düşünmək, təhlil etmək ehtiyacını inkişaf etdirir, bunun üçün vaxt və fürsət, hətta peşə təhsilinin və xüsusən də peşə fəaliyyətinin “çox subyektli” şəraitində istək o qədər də tez-tez olmur. Eyni zamanda, bu qabiliyyət universaldır, həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən təhsilə şamil edilə bilər. Üstəlik, bu, nə qədər faydalı olsa da, bacarıq və ya vərdiş deyil, vaxt çatışmazlığı, məhdud mənbələr və ya əlverişsiz vəziyyətlər kimi maneələri dəf etməkdir. İstənilən halda, ehtiyacın dərk edilməsi ilə bütün bunlar aradan qaldırıla bilər: əsas maneə belə bir istəyin olmaması və ya qeyri-kafi effektivliyidir. Eyni zamanda, bu istəyin özü müsbət motivasiyanın nəticəsi, təzahürüdür, öyrənmək, anlamaq, müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etmək istəyidir [35, s243].

Nəhayət, özünütəhsil gələcək və ya işləyən mütəxəssisin özünün idrakıdır, əvvəllər öz təfəkkürünün, mülahizələrinin potensialından xəbərsizdir, çünki idrak bir prosesdir, lakin müstəqil idrak bacarıq və qabiliyyətlərinə sahib olmaq, yəni özünütəhsil təhsil fenomenində sintez olunan nəticədir. Beləliklə, özünütəhsil təcrübəsi və onun bəhrələri təkcə pragmatik deyil, həm də mənəvi, əxlaqi əhəmiyyət kəsb edir, mütəxəssisin əsl sərvətinə, onun özünə hörmət amilinə, məmnunluq amilinə çevrilir və insanın daha da şüurlu özünü inkişafını stimullaşdırır, həyat tərzinin sabit tərkib hissəsinə çevrilir. Nəyin maraqlı olduğunu bilmək, gündəlik həyatda əlaqələri və asılılıqları görmək, sadəliyin mürəkkəbliyini və kompleksin əlçatanlığını dərk etmək sevinci arzuolunan və mümkün, həyəcanlı və məhsuldar olur. İstirahətin mənalı hissəsi belə formalaşır və doldurulur, informasiya əldə etmək, onu təhlil etmək və ümumiləşdirmək bacarıqları inkişaf etdirilir, fərdin ümumi mədəni və peşəkar dünyası qarşılıqlı zənginləşir. Axı, özünütəhsil sahəsi yalnız xüsusi elmi və ya sırf utilitar, eqo və ən vacib ümumi təhsil probleminin həllindən uzaqdır. Üstəlik, çox vaxt dar problem vasitəsilə insanların fəaliyyətində, münasibətlərində və ünsiyyətində çox şeyə baxış da genişlənir. Ümumiyyətlə, təhsil və özünütəhsil arasındakı əlaqə öz potensialını ən dolğun şəkildə büruzə verir, sınaqdan keçmək nəticə ilə - zamanla sınaqdan keçirilmiş və təcrübə, təkcə biliklərin uğurlu tətbiqi deyil, həm də yaradıcılıq gecikdirilir. İşdə,

ailədə, mədəniyyətdə və əlbəttə ki, onların təhsilinin yüksəldilməsi üçün davamlı və səmərəli axtarışdadır [9, s.166].

İnkişaf etməkdə olan ömür boyu təhsil sistemində özünütəhsilin yeri məsələsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir, çünki təhsilin özü mütəşəkkil təhsilin mərhələlərinin diskret xarakteri ilə təhsilin dəyişdirilməsi prosesinin davamlılığı arasındakı ziddiyyəti həll etmək vasitəsidir. Bu ziddiyyətin həlli yalnız fərdin həyatı boyu həyata keçirdiyi, bir tərəfdən dünyanı tanıması və dəyişdirilməsini, digər tərəfdən isə özünün inkişafı və özünü təkmilləşdirməsini nəzərdə tutan müstəqil fəaliyyəti prosesində mümkündür. Bu prosesdə özünütəhsilləndirmə və onun motivasiyası həlledici rol oynayır. Şəxsi özünüinkişaf vasitəsi olmaqla, özünütəhsil iki istiqamətdə gedə bilər. Birincisi, fərdin ümumi və peşəkar inkişafının fərdiləşdirilməsidir, onun qabiliyyətlərinin və yaradıcı potensialının tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün şərtləri nəzərdə tutur. İkinci istiqamət texnoloji proseslərin sürətli dəyişməsi, müvafiq olaraq sənaye və iqtisadi münasibətlər sistemlərinin yenidən qurulması kontekstində peşəkar uyğunluğu təmin etməkdir. Birinci aspekt psixoloji pedaqoji, ikincisi isə adətən ayrıca tədqiq olunan sosial-iqtisadi təhlilin mövzudur. Psixoloji pedaqoji təhlildə özünütəhsil insanın mövzu, vaxt və iş metodlarının seçimində müstəqilliyi vasitəsilə nəzərdən keçirilir. Buna uyğun olaraq, əsas tədqiqat sabit peşəkar maraqların formalaşdırılması vasitələrinin və müxtəlif bilik mənbələri ilə müstəqil iş yollarının axtarışına həsr edilmişdir. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, müasir təhsildə yadda saxlama üstünlük verən vurğu, alınan məlumatın əhəmiyyətini, onun fəaliyyətin səmərəliliyinə təsirini və həlli üçün tətbiqini müstəqil qiymətləndirmək bacarığının formalaşmasını təmin etmir. Başqa sözlə, təlim prosesində əldə edilən məlumat təsadüfi ola bilər, kifayət qədər əhəmiyyətli ola bilməz və buna görə də, fəaliyyət vasitəsinə çevrilmir. Eyni zamanda, məqsədyönlü və motivasiyalı özünütəhsil insanın idrak ehtiyaclarının, istək və maraqlarının səviyyəsini o qədər artırma bilər ki, bu ehtiyacların ödənilməsi üçün yeni modellərin (məsələn, modul və ya layihə əsaslı öyrənmə) tətbiqi zəruri olur.

Şəxsi potensialı (mədəni, intellektual, əxlaqi, peşə) zənginləşdirmək üçün özünütəhsil ümumtəhsil məktəbindən başlamalıdır. Belə olan halda, təkcə tələbə elmi cəmiyyətlərində, internet klublarında uğurla həyata keçirilən zəruri məlumatların

müstəqil axtarışı, emalının texnika və üsullarından deyil, həm də şəxsiyyət kimi özünə qarşı münasibətin formalaşdırılmasından danışmalıyıq. Özünütəhsilin bu aspektinin öyrənilməsinin zəruriliyini E.Maryanokskaya vurğulamışdır ki, özünütəhsil üçün ən vacib şərt özünüqiymətləndirmə və özünü idarə etmə təcrübəsi, nəticəni proqnozlaşdırmaq və ona nail olmaq üçün mövcud yolları təhlil etməkdir [21, s.54]. Ömür boyu təhsilə münasibət fərdin inkişafına münasibətdir. Bu münasibətin ən mühüm xarakterik xüsusiyyəti insanın sosial-istehsal münasibətləri sistemindəki yerinə və mövqeyinə, özünü təkmilləşdirməyə və özünü inkişaf etdirməyə münasibətidir. Bu, bir növ şəxsi fayda əldə etməyə çalışan fərd kimi özünü təkmilləşdirməyi əhatə edə bilər. Bu yanaşma, hətta insanın məqsədləri sosial cəhətdən təsdiq edilmiş normalara zidd olmadıqda belə, cəmiyyət üçün arzuolunmaz nəticələrlə doludur. Təsadüfi deyil ki, “Təhsil haqqında” qanunda təhsil sahəsində dövlətin, cəmiyyətin və fərdin maraqlarının uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi vurğulanır. Özünütəkmilləşdirmə və özünütəhsil proseslərinin fərdi xarakterinə baxmayaraq, onlar cəmiyyət, sosial şərait və cəmiyyətdə qəbul edilmiş əxlaqi-etik normalar tərəfindən stimullaşdırılır, idarə olunur və korreksiya olunur. Eyni zamanda, ikili asılılıq var: bir tərəfdən, cəmiyyət şəxsiyyətin xarakterini və inkişaf istiqamətini müəyyən edir, digər tərəfdən, inkişaf edən şəxsiyyət cəmiyyətin inkişafı üçün perspektivlər, hər şeydən əvvəl fasiləsiz təhsil sisteminin inkişafı üçün yol açır. İnkişaf edən şəxsiyyət - davamlı təhsil sistemini inkişaf etdirən dialektik əlaqə yaranır və özünütəhsil davamlı təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi həm şəxsiyyətə, həm də ona münasibətdə stimullaşdırıcı, inkişaf etdirici, düzəldici, yaradıcı, konstruktiv funksiyaları yerinə yetirir. Məhz buna görə də şəxsi və ictimai mənafeləri uyğunlaşdırmaq, ictimai faydalı məqsədlə özünü təkmilləşdirməyə yönəlmək lazımdır. Eyni zamanda, cəmiyyət şəxsiyyətin inkişafında, deməli, onun özünütəhsilləndirmədə insanın özündən də az deyil, hətta çox maraqlı olmalı, onu hər cür həvəsləndirməli və stimullaşdırmalıdır. Bununla belə, özünütəhsilin sosial əhəmiyyəti hələ bütün səviyyələrdə qiymətləndirilmir, buna görə də özünü təkmilləşdirmə və özünütəhsil nəzərə alınacaqdır.

Bunlar sırf şəxsi məsələ hesab olunur ki, bunun üçün insan özünə vaxt və vasitə tapmalıdır. Rəsmi və peşəkar yüksəlişdə onun nəticələri nəzərə alınmır. İkinci ali təhsil

sərbəst işin, öz-özünə təhsil fəaliyyətinin artan payını tələb edir. Əmək bazarının inkişafının yeni şəraitində birinci ixtisas tələb olunmayanda və iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacib olan yeni peşələrə ehtiyac yarandıqda ikinci ali təhsil almaq insanın sosial müdafiə vasitəsinə çevrilə bilər. Peşə təhsili müəssisələrinin məzunlarının müstəqil əmək fəaliyyətinə keçidi, onun yeni problemləri və çətinliklərini həll etmək zərurəti ilə əlaqədar olaraq, onların ixtisaslarının artırılması zərurətini doğurur. O, həm özünütəhsil, həm də müxtəlif növ təhsil strukturlarında, o cümlədən korporativ təlimlərdə, müəssisələrdə, təşkilatlarda təlim yolu ilə həyata keçirilə bilər. Ölkəmizdə cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və təhsilin inkişafı üçün innovativ ssenarinin həyata keçirilməsi əmək məhsuldarlığının kəskin artmasına şərait yaratmalıdır. S.Kostromina tədqiqatında əmək məhsuldarlığının daim yüksəldilməsi zərurəti sosial və iqtisadi məsələləri ön plana çıxarır:

- insan kapitalına sərmayə qoyuluşu;
- təkmilləşdirmə üçün şərait yaradılması;
- özünütəhsilin stimullaşdırılması [19, s.296].

Onun fikrincə, psixoloji və pedaqoji problemlərin həlli üçün əlverişli şərait yaradılacaq:

- kollektivdə uğurlu işi təmin edən peşəkar keyfiyyətlərin formalaşmasının obyektiv qiymətləndirilməsi;
- ümumi mədəni inkişaf səviyyəsi;
- insanın yenilikçiliyə hazırlığının dəstəklənməsi [19, s.297].

Davranış özünü təkmilləşdirmə və özünütəhsil üzərində işin nüfuzunu artırmağa imkan verir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu, təkcə peşəkar özünütəhsillə bağlı deyil. Bir insanın ayrılmaz şəxsiyyət kimi həyata keçirilməsi onun bütün qabiliyyətlərinin açılmasını nəzərdə tutur, buna görə də insanın vaxtını sərf etdiyi peşələr dairəsi və özünütəhsil prosesində mənimsənilən biliklər kifayət qədər geniş ola bilər. Müvəffəqiyyət bir çox cəhətdən fərdin yaradıcı özünü həyata keçirməsi vasitəsi kimi özünütəhsil etməyə hazır olmasından asılıdır. Təhsil sisteminin ən mühüm komponenti kimi təhsilin özünün inkişafı üçün hansı xarici və daxili ilkin şərtlər var? Xarici ilkin şərtlərə müvafiq sosial təcrübənin, inkişaf etmiş sosial pedaqoji fəaliyyət sisteminin və

onların elmi dərkinin kifayət qədər yüksək səviyyəsinin olması daxildir. Özünütəhsilləndirmə təcrübəsi bəşəriyyət tərəfindən toplanmış, onun yaradıcı şəxsiyyətin inkişafındakı rolu həyata keçirilir, nəticədə sosial təcrübənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi baş verir. Buna əlavə peşə təhsili dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri, kadrların ixtisasartırma sistemləri, müxtəlif kurslar, İnternet proqramları, kitabxanalar, kütləvi informasiya vasitələri, xüsusi strukturlar: məsləhət mərkəzləri, xarici tələbələr, daimi sertifikatlaşdırma komissiyaları, seminarlar, konfranslar və s. aiddir. Bütün bunlar insanın ümumi və peşəkar inkişafı üçün özünütəhsilin praktikada geniş tətbiqi üçün obyektiv ilkin şərtlərin olduğunu göstərir. İnkişaf edən təhsil sisteminin yaradılması cəmiyyətin hər bir üzvünün özünütəhsilini stimullaşdırmaq üçün gələcək işləri nəzərdə tutur. Təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi şəraitində hər bir təhsil müəssisəsi praktiki olaraq innovativ inkişaf rejiminə keçir, inkişaf proqramları hazırlayır, eksperimental iş üçün pedaqoji kollektivlər hazırlayır. A.Juk və N.Koşelin fikrinə görə, özünütəhsil müəllimlərin ixtisaslarının onların işinin keyfiyyəti üçün yeni tələblərə cavab verməsini təmin etmək üçün ilkin şərtə çevrilir:

- istifadəçi səviyyəsində kompüter savadının olması;
- müasir informasiya və inkişaf texnologiyalarına sahiblik;
- elmi metodik iş;
- pedaqoji məharət müsabiqələrində analitik diaqnostikanın olması [15, s.236].

Öz-özünə təhsil sosial ehtiyac və təcrübənin təkmilləşdirilməsi imkanı, müstəqil axtarışı stimullaşdıran yaradıcı təhsil makro və mikromühit kimi iş şəraiti ilə stimullaşdırılır. Fərdin peşə və mədəni inkişafı üçün sosial stimullar (mənəvi və maddi) vəhdətdə istifadə edilməlidir. Mənəvi stimullara gəlincə, burada vəziyyət açıq şəkildə əlverişsizdir. İnsanın əzmkarlığı, onun daimi yaradıcılıq axtarışına çox vaxt mənfi keyfiyyətlər, insana işə çətin, narahat və buna görə də arzuolunmaz keyfiyyətlər kimi baxılır. Öz-özünə təhsilin inkişafı üçün bir-biri ilə əlaqəli mənəvi və maddi həvəsləndirmə sistemi lazımdır. Belə ki, əməyin ödənilməsinin keyfiyyətinin artırılmasını stimullaşdıran yeni sisteminin, bəzi fəaliyyət növlərində qəbul edilmiş



xüsusi adlar kimi, əldə edilmiş peşəkar inkişaf səviyyəsinin və işçilərin kateqoriyasının qiymətləndirilməsi üçün daha ətraflı şkalaların tətbiqi təklif olunur.

Özünü təhsil üçün stimullara təkcə mükafat və tanınma deyil, həm də münasibətlər sistemi, yəni insanın içində olduğu mikro və makromühit daxildir. Bir çox əmək kollektivlərində əməyə və onun nəticələrinə, icraata hökm sürən laqeydlik istər-istəməz idrak fəaliyyətinin azalmasına, sonra isə insanın mənəvi yoxsulluğuna gətirib çıxarır. Yaradıcılıqla zəngin asudə vaxtla qeyri-yaradıcı əməyin nəticələrinin ödənilməsinə olan ümidlər özünü doğrultmadığından bu vəziyyət fərd və cəmiyyət üçün əlverişsiz nəticələrlə daha da doludur. Düşüncə tələb etməyən ağır fiziki və ya icra işi ilə tükənmiş insan, bir qayda olaraq, asudə vaxtda və daha çox özünü təhsildə yaradıcı təzahürlər üçün stimullara malik deyildir. Ona görə də, fərdin yaradıcı inkişafı baxımından boş və məşğul vaxta qarşı çıxmaq yolverilməzdir. Boş vaxtın olması, onun strukturu və məzmunu özünü təhsil üçün ən vacib şərtlərdir. Özünü təhsil üçün vaxt isə tamamilə insanın şəxsi vaxtından götürülməməlidir, xüsusən də söhbət peşəkar özünü təhsildən gedir. Eyni zamanda, onun üçün ayrılan vaxtdan istifadə edilməməli və çox dar olmalıdır. Birincisi, ona görə ki, həyat müxtəlifdir və onun bütün sferalarında insan mövcud mədəni təcrübəyə sahib olmalıdır. İkincisi, ona görə ki, peşəkar inkişafın uğuru insanın təhsilindən, dünyagörüşündən, mədəniyyət səviyyəsindən asılıdır.

Daxili ilkin şərtlərə tam hüquqlu intellektual, emosional və əksər hallarda fiziki inkişaf, məqsədyönlülük, zəhmətkeşlik, təşkilatçılıq, əzmkarlıq və ümumi mədəni inkişafın kifayət qədər yüksək səviyyəsi kimi xarakter xüsusiyyətlərinin inkişafı daxildir. Ona görə də, istər ali təhsil müəssisələrində, istərsə də istehsalatda şəxsiyyətin ümumi inkişafı, onun qabiliyyətləri ilə bağlı xüsusi tərbiyə işinə ehtiyac var. F.Şükürovaya görə, özünü təhsilin daxili şərtlərinə həmçinin ümumi və xüsusi qabiliyyətlərin mövcudluğu, sabit idrak maraqları, onların inkişafı ehtiyacının və perspektivlərinin dərk edilməsi səviyyəsi, fəaliyyətə cəlb edilməsi, onun təkcə təlim və bacarıq səviyyəsində deyil, həm də bacarıq və yaradıcılıq səviyyəsində həyata keçirilməsi, dünyaya baxışların ardıcılığı və əxlaqi tərbiyə daxildir [3, s.455].

Bütün bu keyfiyyətlərin formalaşması insanın özünü təkmilləşdirməsində və özünü təhsilləndirmə prosesində uğurlu fəaliyyətinin ən mühüm şərtidir. Bu, çox vaxt

uzunmüddətli peşəkar öz müqəddəratını təyin etməyə və nəticədə insanın həyatından, özündən, şəxsi və sosial münasibətlərdən narazılığına səbəb olur. Xarici və daxili şərait qarşılıqlı əlaqədə və dialektik qarşılıqlı təsirdədir. Bu prosesin hərəkətverici qüvvəsi yaradıcı fəaliyyətdir, onun formalaşması təhsilin, praktik fəaliyyətin və özünütəhsilin vəhdətini nəzərdə tutur. Bu cür fəaliyyətə qadir olan insanın formalaşmasının ilkin məqamı bəşəriyyətin topladığı təcrübəni mənimsəməyə və daxili resursları, şəxsiyyətin potensialını inkişaf etdirməyə imkan verən təhsildir. Təcrübə bu halda əldə edilmiş biliklərin effektivliyini və möhkəmlənməsini yoxlamaq vasitəsi və yeni bilik və bacarıqlara ehtiyac mənbəyi kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin formalaşmasının bu mərhələsində özünütəhsil böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu prosesə fərdi xarakter verir. Məzunların müstəqil əmək fəaliyyətinə keçidi onu şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsi və özünü ifadə etməsinin, onun inkişafının əsas vasitəsinə çevirir.

## II FƏSİL. TƏLƏBƏLƏRİN SƏRBƏST FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

### 2.1. Dilin mənisənilməsində tələbələrəin sərbəst fəaliyyətinə təsir edən amillər

Tələbələrəin sərbəst fəaliyyətinin artırılması əsasında dil səriştəsinin inkişafına yönəlmiş tədris metodikasının əsasını strategiyalar və tədris metodları təşkil edir. Elmi-metodiki ədəbiyyatın təhlili yaddaşa əsaslanan strategiyaları, idrak strategiyalarını, kompensasiya strategiyalarını, metakoqnitiv, emosional-psixoloji, dili mənimləmək üçün ümumi strategiyaları müəyyən etməyə imkan verdi. Eksperimental tədris çərçivəsində müəllimin tələbələrəin sərbəst fəaliyyətinin artırılması əsasında dil səriştəsinin inkişaf etdirmək məqsədi ilə istifadə etdiyi, pedaqoji təsir və öyrənmə strategiyaları ilə təmsil olunan strategiyalar müəyyən edilmişdir. Tələbələrəin sərbəst fəaliyyətinin artırılmasına yönəlmiş pedaqoji təsir strategiyaları, bir qayda olaraq, sonuncular tərəfindən tanınmır. Dilin tədrisi zamanı bunlar üsullar şəklində həyata keçirilir: mükafatlandırma riski, assosiativ əlaqələr yaratmağa imkan verən tələbələrəin həyati təcrübəsinə güvənmə, yeni biliklərin qurulması, birbaşa təlimat, affektiv tədris metodları, ünsiyyətin konkretliyi, inandırma, “həqiqət anı” texnikası, sitatlardan istifadə, linqvistik vasitələrin seçimində müstəqilliyin stimullaşdırılması, linqvistik hadisələrin təhlili, xətalara aid siqnal sözlərin təyin edilməsi, tələbənəin səhvinəin təkrarlanması, səhvədən əvvəl tələbənəin sözünü kəsməsi, effektiv dinləmə texnikası, rəqabəti təşviq etmək, intellektual fəaliyyəti stimullaşdırmaq, o cümlədən səhvləri düzəldərkən, seçim vəziyyətinəin tətbiq edərkən, paralel qiymətləndirmə, qarşılıqlı asılı öyrənmə. Qarşılıqlı əlaqə zamanı xüsusi aktivləşdirmə potensialı uğur vəziyyətinəin modelləşdirilməsi, inamın aşılması üsulları vasitəsilə özünü göstərir. N.Bajalkinanın fikrincə, ən məhsuldar inam yaratma üsullarından bəziləri bunlardır:

1) Nəzarət etmək qabiliyyətinəin təkmilləşdirilməsi. Təlim vəziyyətinə nəzarətin müəyyən payı tələbələrə verilir - onlar dərk etməyə başlayırlar ki, onların tərəqqisi və ya uğursuzluğu xeyli dərəcədə özlərindən asılıdır, bu da öz növbəsində onların motivasiyasının, fəallığının və təşəbbüskarlığının artmasına kömək edir. Belə texnikanın həyata keçirilməsi seçim tapşırıqının icrası, qarşılıqlı yoxlama, özünü yoxlama ola bilər;

2) Cəmiyyətdə müqayisəni aradan qaldırmaq. Məlum olub ki, cəmiyyətdə müqayisə özünə hörmətə, təklif olunan digər tapşırıqların qiymətləndirilməsinə güclü təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində özünə hörmətin azalmasına, narahatlığın artmasına kömək edir və diqqəti uğursuzluqlardan qaçmağa yönəldir. Belə texnikanın tətbiqi qiymətləndirmələrin ictimaiyyətə açıqlanmasının qarşısını almaq, onların aradan qaldırılmasının mümkünliyünü göstərən səhvlərin təşviqi və göstərilməsi ola bilər;

3) Riskin mükafatlandırılması xüsusilə çətin tapşırıqların yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da bu vəzifələri həll etmək üçün motivasiyanı artırır. Bu texnikanı həyata keçirmək üçün müvəffəqiyyətli vəziyyət yaratmaq lazımdır [10, s.22].

Uğur vəziyyəti, motivasiya mərhələsində, qarşıdan gələn fəaliyyət üçün müsbət emosiyaların inkişafı üçün əsasdır, əməliyyat mərhələsində tapşırığın uğurla yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradır, bu prosesi tələbə üçün emosional və intellektual cəlbədir. Məhsuldar mərhələdə öyrənməyə fəal münasibəti gücləndirir, onu yeni fəaliyyət üçün motivə çevirir və ya formalaşmış mənfi (daha az neytral) münasibəti düzəldir. Bu vəziyyət ölçülü şəkildə modelləşdirilmişdir, çünki müvəffəqiyyətli vəziyyətin tez-tez istifadəsi öyrənmə fəaliyyətlərinə laqeyd münasibətə, çətinliklərin öhdəsindən gələ bilməməyin inkişafına və çətin təlim vəziyyətlərində hərəkət etməkdən imtina etməyə səbəb ola bilər. Paralel qiymətləndirmə texnikasını tətbiq etməklə tələbə müəyyən müddət ərzində (və ya müəyyən tapşırığın yerinə yetirilməsinin nəticələrinə görə) müəllimlə (bir və ya bir neçə), tələbə ilə (bir və ya bir neçə) paralel olaraq özünü qiymətləndirir. Bu texnikanın istifadəsi, narahatlığın təzahürü və özünə hörmətin azalmasının qarşısını almaqla, mümkün qədər obyektiv və özünü tənqid etmək ehtiyacı səbəbindən məsuliyyət, daxili vəzifə, özünə inam inkişaf etdirməyə imkan verir. Qarşılıqlı öyrənmədə tələbələr bir tapşırığı yerinə yetirirlər, bir sıra tapşırıqlar yerinə yetirilən tapşırıqların nəticələrinə görə ardıcıl olaraq eyni qiyməti alırlar (məsələn, təqdimat hazırlayarkən tələbə mövzu seçir, digəri - mənbələri, birincisi uyğunlaşır, ikincisi tərcümə edir, materialın təqdim edilməsi ardıcılığını inkişaf etdirir). Tələbələrin sərbəst fəaliyyətini artırmaq məqsədi ilə tədris

strategiyalarını tətbiq etməklə müəllim onların dil səriştəsinin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi prosesində onların şüuruna və müstəqil tətbiqinə nail olur.

Müstəqilliyin aktivləşdirilməsi əsasında dilin tədrisi çərçivəsində problemə yanaşmaya, konkret məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət metoduna, özünə nəzarətə uyğun strategiya seçilir. Tədqiqatımızın məqsədlərinə ən uyğun olanı Oksford tərəfindən təklif olunan müstəqilliyə əsaslanan təhsil modelidir. Bu modelə görə, tələbələri ardıcıl olaraq strategiyalarla tanış etmək, onların tələbələr tərəfindən aydın başa düşülməsinə nail olmaq, müəyyən strategiyanın üstünlüklərini birgə müzakirə etmək, tələbələr tərəfindən onların dil səriştələrinin özünüqiymətləndirməsi və monitorinqi yeni təhsil vəzifələri üçün strategiyalardır. Ümumi təhsil, metodik və linqvistik peşə strategiyalarını (sonunculara peşəkar yönümlü tədris materialı ilə ilkin tanışlıq, biliklərin öyrənilməsinə başa düşmə strategiyaları daxildir) daxil olan öyrənmə strategiyaları (biliyi artırmaq üçün strategiyalar: bilik, bacarıq və vərdislərin inkişafı strategiyaları kimi) istifadə olunur. Ümumi tədris-metodiki olan sərbəst fəaliyyətin əvvəllər müəyyən edilmiş komponentlərinə uyğun gələn tələbələrin strategiyalarını təyin edək. N.Badmayevaya görə, motivasiya komponenti aşağıdakı strategiyalardan istifadə etməklə inkişaf edir:

- fəaliyyətləri yerinə yetirmək;
- başladığını başa çatdırmaq üçün özünü stimullaşdırmaq;
- rəqabət, yeni fəaliyyət yollarını mənimsəmək;
- təklif olunan şərtləri qurmaq [11, s.152].

Onların əsasında həyata keçirilən üsullar emosional stimullaşdırma, fəaliyyətin məqsədəuyğunluğunun təhlili, özünü tanıtma, nailiyyətlərinin retrospektiv təhlili, öz və başqalarının nailiyyətlərinin müqayisəli təhlilidir. Beləliklə, iş qabiliyyətinin azalması halında, bir tapşırığı yerinə yetirmək, dili mənimsəmək və ya keçidlə əlaqəli olmayan, dolayısı ilə əlaqəli olmayan “müsbət emosiyalar - stimullar axtarmaq” texnikasının köməyi ilə emosional stimullaşdırma mümkündür.

Özünü stimullaşdırma həm də dil mənimsəmə fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğunun təhlili, öyrənilən materialın həm peşəkar, həm də linqvistik hissəsinə öz marağının dərk edilməsi, işin formaları, metodları, texnikası, tədris

prosesində şəxsi iştirak yolu ilə əldə edilir. Təlimin uğuru, yaradıcılıq potensialının dərk edilməsi, əldə edilmiş biliklərin, bacarıqların fənlərarası təbiətinin dərk edilməsi, təhsildə real peşəkar fəaliyyət modelini ayırd etmək bacarığının inkişafını əks etdirir. Belə ki, L.Volosnikovaya görə, motivasiyanın aşağı düşməsi zamanı özünü stimullaşdırma texnikasına malik tələbə yaranmış demotivasiyanın səbəblərini dərk edir və ya digər iş formalarına (sərbəst işdən cütlük, üçlük, qrup şəklində işləməyə) keçməklə onları aradan qaldırır:

1. üsullar (həll yollarının müstəqil axtarışından beyin fırtınasına qədər);
2. texnikalar (assosiasiyalara əsaslanan lüğətin öyrənilməsindən tutmuş müqayisəli təhlil əsasında lüğətin öyrənilməsinə qədər) [13, s.44].

Tələbə başa düşür ki, müəyyən mərhələdə onun nitq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi öz səyləri ilə müəyyən edilir:

- öyrənilən materialın fərdi xüsusiyyətləri və obyektiv çətinlikləri və ya nitq fəaliyyətinin növü nəzərə alınmaqla hazırlıq üçün sərf olunan vaxtın miqdarı;
- tədris materialının işlənməsi üçün seçilmiş strategiya tədris materialı ilə işləyərkən tələbə, ilk növbədə, gələcək peşə fəaliyyəti hesabına yaradıcı transformasiya imkanlarını görür;
- tələbə əlaqələrin fənlərarası xarakterinə əsaslanan peşəkar anlayışlar və kateqoriyalarla fəaliyyət göstərir [13, s.45].

Özünü tanımaq müsbət qiymətləndirmə, o cümlədən öz təlim nəticələrinin şifahi ictimai qiymətləndirilməsi, şəxsi inkişaf dil öyrənmə prosesində irəliləyiş baxımından “güclü tərəflərin” müəyyən edilməsi ilə mümkündür. Nəticələrin təhlili, uğursuzluqların açıq şəkildə izahı, nəticələrin özünün tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün şərtlərin müqayisəsidir. Güvən və rəqabət aşılamaq üçün strategiyaların həyata keçirilməsi üsulları əvvəlki uğurları izləməkdir (məsələn, dil portfelində), nəticələri digər tələbələrin nəticələri ilə müqayisə etmək lazımdır. İşlərin yeni üsullarını mənimsəməklə tədris materialı ilə işin müəyyən növləri mənimsənildikdən sonra əvvəlkilərin elementləri də daxil olmaqla yeni mürəkkəb növlər mənimsənilir. Beləliklə, lüğətlə işləmə, orijinal uyğunlaşdırılmamış mətnlərlə (2500 çap simvolu) işləmək mümkündür. Fəaliyyət metodlarını mənimsəməkdə uğur qazandığı təqdirdə,

müəllimin vaxt çatışmazlığı səbəbindən izləmədiyi mümkün səhvlərin, işlərinin zəif tərəflərinin meyllərini izləməyə davam edərkən özünü həvəsləndirmə üsullarını tətbiq etmək lazımdır.

Təşkilati-fəaliyyət komponenti səviyyəsində tələbələrin istifadə etdiyi strategiyalar bunlardır: məqsəd qoyma, tapşırıq üzərində işləmə prosesinin planlaşdırılması, tapşırıqların icrasının optimallaşdırılması, öz qabiliyyət və imkanlarını nəzərə almaq, gözləmə strategiyaları, əlavə strategiyalar, təhsil fəaliyyətlərində əməkdaşlıq. Tələbələr problemlərin həlli üçün ümumiləşdirilmiş üsullardan istifadə edirlər: özünü təşkil etmək və fəaliyyətlərini təşkil etmək. O.Uvarovskaya tələbələr üçün tədris materialını oxumaq, dinləmək, müşahidə etmək, dərk etmək, ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək, qeydlər aparmaq, yadda saxlamaq və çoxaltmaq üçün dinamik üsullar sistemini müəyyən edir:

- modelləşdirmə üsulları, kiminsə düzgün istənilən reaksiya modelini müşahidə etmək;
- özünü təkrarlama (başqaları cavab verərkən);
- sərbəst iş;
- məcazi təsvir (sonrakı hərəkətlərə çevrilmək üçün əvvəllər müşahidə edilən şəkil);
- ixtisas dilində imtahanlara, sınaqlara hazırlıq üsullarını işləyib hazırlamaq;
- hazırlıq texnikası;
- səmərəli işləmək üçün şərait yaradılması [27, s.70].

Tələbələr təhsil tapşırığının məqsədini sərbəst müəyyənləşdirmək, onun məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək, tapşırıq üzərində işləmə prosesini planlaşdırmaq üsullarına müraciət edirlər. Tələbə məhsuldar əmək şəraitinin yaradılması metodunu tətbiq edərək, verilən tapşırıq üçün optimal iş rejimini (fərdi, qrupda, cütlükdə), müvafiq lüğətlərin, istinad mənbələrinin seçimini müəyyənləşdirir. Əməkdaşlıq strategiyasının həyata keçirilməsi çərçivəsində tələbələr bütün səviyyələrdə əməkdaşlıq mexanizmlərindən səmərəli istifadə üsullarını tətbiq edirlər: tələbə-tələbə, tələbə-müəllim, tələbə-qrup. Tapşırığın icrasını optimallaşdırmaq üçün strategiyalardan istifadə edərək, öz qabiliyyət və imkanlarını nəzərə alaraq, tələbələr

tapşırıqları vaxtından əvvəl yerinə yetirmək, biliklərin sərbəst şəkildə doldurulmasına əsaslanmaq, tapşırıq zamanı müvafiq texnikaları axtarmaq, mənbələri nəzərə almaq texnikasından istifadə edirlər. Deməli, mətni mənimsəyərkən tələbə onun məqsədini - sonrakı istifadəni, hədəfi nəzərə alır. Bundan asılı olaraq, o, aşağıdakıları icra edir:

- 1) əsas məzmunun (kondensat) qorunması ilə sıxılma tətbiq edir;
- 2) sıxılma - ünvan və ya hədəf nəzərə alınmaqla mətnin uyğunlaşdırılması kimi [27, s.75].

Beləliklə, o, mücərrəd, xülasə, annotasiya, məzmunun başqa sözlə yığcam şəkildə ötürülməsini tərtib edir. Tələbə leksemlərin informasiya məzmununa görə təsnifatından istifadə edərək sözlər arasında əlaqələr seçir, leksemlərin birləşmə əlamətlərini, cümlələri qıraraq və onları yenidən qruplaşdırmaqla cümlələr arasında əlaqə yaradır. Mətn səviyyəsində təkrarları aradan qaldırmaq üçün üsullardan istifadə edir. Cümlədən cümləyə, abzasdan abzasa keçərkən sintaktik göstəriciləri, leksik təkrarları, köməkçi siyahıları nəzərə alır.

Qiymətləndirici və tənzimləyici komponent səviyyəsində tələbələr introspeksiya, özünü təqdim etmə, özünüqiymətləndirmə, özünü idarə etmə, öz idrak fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması strategiyalarından, o cümlədən məhsuldar zehni fəaliyyəti və zehni fəaliyyətin inkişafı üçün effektiv strategiyalar olan müzakirə strategiyalarından istifadə edirlər. O.Uvarovskayanın fikrincə, bu strategiyalara uyğun gələn üsullara aşağıdakılar daxildir:

- beyin həmləsi;
- əks beyin fırtınası;
- sinektik analogiya metodu [27, s.86].

J.Harmer təfəkkürünün inertial təsirini aradan qaldırmaq metodu, bərabərliyi tapmaq, özünə sual vermək, öz-özünü saxlamaq, müşahidə gündəliyi, diqqəti cəlb etmək, fərdi nailiyyətləri müəyyənləşdirmək, müqayisəli qiymətləndirmə, təklif olunan alqoritm əsasında qiymətləndirmə, öz fəaliyyətinə nəzarət üsulları, özünə təkrar (başqaları cavab verərkən), obrazlı təsvir daxildir [30, s.273]. Özünüqiymətləndirmə strategiyasını reallaşdıraraq, standartla müqayisə üsullarından, kənar qiymətləndirmə vasitələrindən və meyarlarından istifadə edilir. Qiymətləndirmə meyarları, heysiyyət



inkişaf edir, obyektiv xarici qiymətləndirməyə yaxındır. Özünüqiymətləndirmə adekvatlığa çalışır, sərf edilən səylər qiymətləndirməyə uyğun olduqda, daha pis uğursuzluq halında (xərclənmiş səylər əldə edilən nəticəni əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir) problemlə sahələr üzərində işləmək lazımdır, öz qabiliyyətlərinin səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Özünə nəzarət strategiyaları qısa müddətdə əhəmiyyətli yazılı tapşırıqları yerinə yetirərkən şifahi ictimai cavab, yaradıcı layihələrin həyata keçirilməsi çərçivəsində ictimai çıxış zamanı uğurun möhkəmləndirilməsi üsulları vasitəsilə hazırlanır. J.Harmerin “təfəkkürün ətalət təsirinin aradan qaldırılması” üsulu təfəkkür prosesinin stereotiplərinin məhv edilməsi, artıq məlum olanda yenini görmək qabiliyyətinin formalaşmasıdır [30, s.276]. Bu üsul fərdi istifadə üçün nəzərdə tutulub və yaradıcı prosesin yalnız məhdud müddətə deyil, uzun müddətə təşkili üçün tövsiyələri ehtiva edir. J.Harmer bu tövsiyələr arasında aşağıdakıları qeyd edir:

- 1) bu və ya digər tədqiq olunan hadisəni gözlənilməz perspektivdə təqdim etməyə çalışmaq;
- 2) bu hadisə ilə təklif olunan arasında semantik əlaqə yaratmaq;
- 3) tədqiq olunan dil hadisəsi, qayda (onun tətbiqi ilə bağlı, istisnalar, dəyişiklik imkanları və s.) haqqında mümkün qədər çox sual vermək;
- 4) tapşırığın icrasını onun icrasının ən optimal ola biləcəyi ana qədər təxirə salmaq;
- 5) semantik analogiyalardan və ikinci dərəcəli semantik çalarlardan istifadə edərək beyin fırtınası metodlarından, assosiasiyalardan istifadə [30, s.279].

Anlayışların iqtisadi hadisələrinin təhlili, təsviri zamanı təfəkkürün inertial təsirinin aradan qaldırılması texnikasından istifadə olunur. Tələbə stereotiplərdən uzaqlaşmağa, fikrini söyləməkdən çəkinməməyə çalışır, həmsöhbətlərin və müəllimin “təxribat” üsulundan istifadə edir. O, təqdimat məntiqini, eyni problemə müəllifin təklif etdiyindən köklü şəkildə fərqli yanaşmanı tətbiq edir, tapşırığı yerinə yetirmək üçün optimal vaxtı seçir, uğursuzluq halında fikrini yayındıraraq başqa vaxt tapşırıqqa qayıda bilər. Müzakirə üsulları geniş iştirakçılar tərəfindən həllərin hazırlanmasını, onların bir-birinin fikirləri ilə tanış olmasını, müxtəlif baxışların, maraqların müəyyənləşdirilməsini, onların əlaqələndirilməsini və inteqrasiyasını əhatə edir. Bu

strategiya problemlərin optimal həlli yollarının birgə axtarışına və nəticələrin dərk edilməsinə əsaslanır. Müzakirə zamanı tələbənin fikirləri şifahi şəkildə ifadə edilir, bu, tapşırığa reaksiyadır (məsələn, bir sıra parametrlərə görə bir neçə mətni təhlil etmək, müzakirə zamanı mövqelərinizi əsaslandırmaq), nəticədə tələbə öz fikirlərini söyləyir və ən əsaslısını seçə bilir, birgə axtarış zamanı tələbələr bir-birini zənginləşdirir. Bu strategiyaların həyata keçirilməsində tələbələrin istifadə etmələri tövsiyə olunan üsullar sözlərin mənalarının başa düşülməsinə dair qərarların qəbul edilməsi, sözün birbaşa təfsiri, semantikanın dolaylı tədqiqi, təsnifat, səhvlərin düzəldilməsi, xətalərin qarşısının alınması, sözün etimologiyasının azaldılması olmuşdur.

Təsnifat texnikası söz, bütün mətnin mənası üzərində işləyərkən istifadə olunur. Tələbə hərəkətlərin alqoritmini hazırlayır: bir sıra hadisələrin, obyektlərin ümumi xüsusiyyətinin təcrid edilməsi, onların bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq qruplaşdırılması. Tələbə bu texnikanın tətbiqi nəticələrinə əsasən əlamətlərin müəyyən edilməsi, onların ümumiləşdirilməsi, müəyyən qrupların formalaşması metoduna görə özünü qiymətləndirir. Mətnlərlə işləyərkən tələbələr ondan çıxış edirlər ki, tədris materialının 60-70 faizinin linqvistik artıqlıq, o cümlədən giriş sözləri, birləşdirici ifadələr, zəruri məlumatlar, bir qayda olaraq, sözün əsas mənasını daşıyan açar sözlər, ifadələrdir. Əsas ideya müəllif tərəfindən vurğulana bilər (beləliklə) və ya tələbə onu müstəqil şəkildə vurğulaya bilər. İkinci dərəcəli məlumatlara tarixlər, adlar, nömrələr, adlar, sxemlər daxildir. Nəticələrdən məmnunluq və ya narazılıqdan asılı olaraq, tələbə səhvlərin, “zəif nöqtələrin”, müdaxilə edən amillərin aradan qaldırılması üzərində işləməyə başlayır, bu və ya digər texnikadan və ya onların kombinasiyasından təkrar istifadə edərkən əldə etdiyi təcrübəni tətbiq edir. Dildə peşəkar yönümlü mətn üzərində tələbənin işi üçün strategiyanın hazırlanması nümunəsini təqdim edək. E.Abaşeva tələbələrin oxuduqları əsasında tapşırığın məqsədəuyğunluğunu aşağıdakı şəkildə müəyyən edir:

1. peşə biliklərini (profil və əlaqəli fənlər);
2. söz ehtiyatını;
3. peşəkar yönümlü mətnlərlə təcrübəni genişləndirmək;
4. peşəkar əhəmiyyətli problemləri həll etmək;

5. öyrənilən nitq üçün xarakterik olan məntiqi təfəkkürün inkişafı;
6. müzakirə bacarıqları;
7. arqumentasiya;
8. annotasiya [7, s.262].

Sonra, hərəkətlərin ardıcılığı, mətn üzərində işləmək üçün strategiya seçimi müəyyən edilir. İş səviyyələri: sözlər, ifadələr, paraqraf, mətn, faktik, məzmun-konseptual və məzmun-alt mətn məlumatı. Bu səviyyələrdə iş əvvəlki linqvistik, peşəkar-praktik, peşə-nəzəri, metodoloji təcrübə, həmçinin sintaktik, morfoloji, üslub, leksik və qrammatik çətinliklər əsasında həyata keçirilir. Beləliklə, tələbə fərdi statistika əsasında işə başlayır. Refleksiv və retrospektiv təhlil əsasında tələbələrin əksəriyyətində təkrarlanan problem sahələrini müəyyən etmək mümkün oldu: çətin qavrayış, şifahi - uzunmüddətli - qeyri-iradi yaddaşın qeyri-kafi məhsuldarlığı (o cümlədən yaratmaq bacarıqlarının formalaşmaması səbəbindən). Reflektiv təhlilin nəticələrinə əsasən məşqlərin intensivliyi və ardıcılığı müəyyən edilir. Bundan əlavə, tələbə fərdi səhvləri, tipikliyi, səhvlərin tezliyini nəzərə alaraq dil materialı üzərində işləmə vaxtını optimallaşdırır. Sonra tələbə faktiki, məzmun-konseptual və məzmun əsaslanan alt mətn məlumatlarının tanınması və təhlili səviyyəsinə keçir. Bu mərhələdə tələbə əsas bilikləri, naməlumunu, fon bilikləri ilə naməlumun nisbətini müəyyənləşdirir, əldə etdiyi bilikləri həm dil, həm də peşəkar şəkildə şifahi şəkildə ifadə edir. Özünüqiymətləndirmə mərhələsində tələbə dil səriştəsinin faktiki inkişaf sahəsini, problem sahələrini (ümumi, fərdi), səriştənin potensial inkişaf sahəsini müəyyənləşdirir. Təsvir edilən integrativ təlimə misal olaraq cümlələrin struktur və qrammatik formullarını mənimsəmək üzrə tələbənin işini göstərək. Tələbə proqram funksiyasının mövcudluğunu və ya yoxluğunu müəyyən edə bilir. Belə təhlildən sonra o, dildə korrelyasiyaların olub-olmamasına görə dizaynerləri qruplaşdırır: unikalıq və qeyri-müəyyənlik. Alınan məlumatlara əsasən, V.Andreyev aşağıdakı tələbə öyrənmə strategiyalarını qeyd edir:

- dildə korrelyasiya ilə müəyyən edilməyən dilin avtomatlaşdırılmış elementlərinin şüurlu istifadəsi əsasında işlənməsi;
- dili ilə müqayisə də daxil olmaqla məntiqi təhlilə əsaslanan istifadə [9, s.157].

Yuxarıda göstərilən strategiyalar xüsusi məqsədlər üçün dilin mənimsənilməsində kifayət qədər özünütənzimləmə, özünütəşkiləmə, dəyər münasibətini formalaşdırır. Eyni zamanda, onların təzahür səviyyələrini alim qeyd etmişdir:

1) deklarativ səviyyə - peşəkar yönümlü təhsilin məqsəd və vəzifələrinin səviyyəsi;

2) dilin kommunikativ səriştəsinin komponentlərini mənimsəmək üçün fəaliyyət metodlarının səviyyəsi;

3) nitq fəaliyyətinin öyrənmə nəticəsinin qiymətləndirilməsi [9, s.162].

V.Andreyev bu strategiyaları həyata keçirərkən sərbəst fəaliyyətin əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir:

1) dil səriştəsinin bütün səviyyələrində müşahidə oluna bilər;

2) strategiyalar biliklərin asanlaşdırılması və mənimsənilməsi funksiyasını yerinə yetirir;

3) strategiyaların istifadəsi bir-birindən asılı olan iki prosesin həyata keçirilməsini təmin edir:

a. tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin artırılması;

b. dil səriştəsinin inkişafı.

4) strategiyalar bütün təlim prosesini müşayiət edir və müxtəlif formalarda və dilin tədrisinin bütün səviyyələrində xüsusi üsullar şəklində həyata keçirilir;

5) son nəticədə strategiyalar sərbəst fəaliyyətlərin aktivləşdirilməsi əsasında universitet tələbələrinin dil bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafını təmin edir [9, s.168].

Yuxarıda göstərilən metodların, təlim formalarının həyata keçirilməsində istifadə olunan bu strategiyalar, texnikalar xüsusi prinsiplər əsasında hazırlanmış təlimlər və tapşırıqlar sistemində həyata keçirilir.

## **2.2. Tələbənin təlim fəaliyyətinin idarə olunması, onun sərbəst fəaliyyətinin təşkili**

Sosial-mədəni mühitin mürəkkəbləşdiyi və sistemli çağırışlarının artdığı müasir dünyada təhsil müəssisələri sənaye cəmiyyətindən başqa vəzifələrə cavab verməli və postindustrial reallıq insanı üçün zəruri olan səlahiyyətləri formalaşdırmalıdır. Bacarıq anlayışı peşəkar və şəxsi keyfiyyətlər, motivasiya və dəyər münasibətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, onların formalaşması insan üçün şəxsi məna, maraq, əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyətlərdə mümkündür. Beləliklə, tələbənin öyrədilmiş biliyi dərk edərək davamçısı kimi çıxış etdiyi təhsil fəaliyyəti səriştənin formalaşması kontekstinə uyğun gəlmir. Tələbənin müstəqillik, məsuliyyət, təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq nümayiş etdirdiyi mövqe, təlim fəaliyyətinin digər xüsusiyyətlərini tələb edir və buna görə də, onun pedaqoji idarə edilməsinin fərqli təbiəti olur. Təlim fəaliyyəti fenomeni daha çox məktəblilərin tədrisi kontekstində öyrənilir (Y.K.Babanski, P.Y.Qalperin, V.V.Davıdov, O.B.Dautova, A.V.Markova, N.F.Talızina, D.B.Elkonin və s.).

Universitet tələbələri üçün təhsil fəaliyyətini təşkilatın (özünü-təşkilatın), idarəetmənin (özünüidarəetmənin), nəzarətin (özünüidarənin) xüsusi obyekt kimi çıxış edən xüsusi təlim forması kimi qəbul etmək məntiqlidir. V.Baydenkonun fikrincə, universitet tələbələrinin təhsil fəaliyyəti kompleks fenomen olaraq aşağıdakılara xasdır:

- təhsil problemlərini həll etməklə təhsilin məzmununu mənimsəməyə diqqət yetirmək;
- ümumiləşdirilmiş biliklərin və fəaliyyət üsullarının formalaşması;
- fəaliyyət və motivasiya, fəaliyyətin tənzimlənməsinin, öz müqəddəratını təyin etmənin, özünü aktuallaşdırmanın refleksiv aktı kimi özünüdərketmənin oyanması;
- subyektlərinin təkcə intellektual deyil, həm də şəxsi xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə təsir;
- qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətin subyektlərarası mübadiləsi;
- strukturlaşdırılmış və aktuallaşdırılmış biliklərdə, eləcə də psixikanın və fəaliyyətin yeni formalaşmalarında (motivasiya, dəyər, konseptual planlarda) özünü göstərən məhsuldarlıq [12, s.21].

Pedaqoji idarəetmə fənlərarası kateqoriya kimi pedaqoji sistemlər şəraitində idarəetmə prosesinin mahiyyətini özündə cəmləşdirir. “Nəzarət” anlayışının ümumi mənasını aşağıdakı əsas əlamətlərə endirmək olar:

- sistemin qeyri-mütəşəkkilliyi proseslərinin qarşısını alır, onun bütövlüyünü, ətraf mühitlə dinamik tarazlığını təmin edir;
- prosessual baxımda planlaşdırma, motivasiya, təşkilatlanma, əlaqələndirmə, nəzarət funksiyaları daxildir;
- idarəetmənin xarakterini müəyyən edən prinsiplər sistemə əsaslanır;
- sistemin optimallaşdırılmasına töhfə verən proseslərə (sosial, psixoloji, pedaqoji və s.) məqsədyönlü təsirlərin həyata keçirilməsinə gəlir;
- fəaliyyətdə iki obyekt (subyekt) birləşdirir - menecer və idarə olunan [12, s.22].

Sistemin idarə edilməsinin xarakteri bu sistemin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Tədqiqatçılar universitetin təhsil prosesini sistem kimi müəyyənləşdirirlər:

- ✓ açıq (xarici dünya ilə daimi mübadilə var);
- ✓ dinamik (xarici mühitin və daxili amillərin təsiri altında baş verən dəyişikliklər);
- ✓ hədəf idarəetmə (təhsil məqsədinə uyğun olaraq);
- ✓ əks etdirən (cəmiyyətin bir növ əksi olmaqla xarici dünyanın hadisələrini əks etdirir);
- ✓ sosial (əsaslı əsasda) [24, s.291].

Təhsil prosesini iki alt prosesin - tədris (müəllim fəaliyyəti) və öyrənmə (təhsil biliyinin təyin edilməsində şagirdin fəaliyyəti, fərdi təcrübənin formalaşması) ikitərəfli birliyi kimi nəzərdən keçirmək adətdir. Nisbətləri tələbənin inkişafına diqqət yetirir. Tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə edilməsi təhsil fəaliyyətinin təşkili üçün bu proseslərin əlaqəsini saxlayır. Müasir təhsil paradigmasınının humanist konteksti müxtəliflik şəraitində idarəetməni nəzərdə tutur: motivlər, münasibətlər, maraqlar və tələbələrin şəxsi təcrübəsi, məlumat və biliklər, təlim texnologiyaları, müəllimlərin şəxsi və peşəkar üstünlükləri.

Müvafiq olaraq, universitetin təhsil prosesinin bu anlayışında tələbələrin təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsi təhsil prosesinin iştirakçıları arasında təhsilin məzmunu ilə bağlı məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqə sistemi kimi qəbul edilir, bunun nəticəsində təlim nəticələrinə nail olmaq üçün tədris prosesi əlaqələndirilir. Təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsinin məqsədini müəyyənləşdirərkən diqqət tələbələrin idrak səriştəsinin inkişafına yönəldilir ki, bu da təhsil fəaliyyəti prosesində peşəkar səriştələrin mənimsənilməsinə kömək edir.

Dəyişən sosial-mədəni kontekstin təsiri altında təlim prosesinin qeyri-xəttiliyinə, interaktivliyinə, şəxsiyyətinə diqqət yetirməklə universitetin təhsil prosesində dəyişiklik strategiyaları müasir universitetdə tələbələrin təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsinin aparıcı prinsiplərini müəyyənləşdirdi:

- təhsil trayektoriyalarının, marşrutlarının fərdiləşdirilməsi və tələbələrin öz təhsil fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi yolu ilə şəxsiyyətləşdirməni həyata keçirməyə imkan verən dəstək və müşayiət kimi idarəetmə;

- çeviklik və situasiya, universitetdə təhsil prosesinin qeyri-xətti modeli kontekstində təhsilin nəticələri ilə bağlı təhsil sisteminin komponentlərinin sistemli əlaqələndirilməsini təmin etmək;

- tələbələrə səlahiyyət və məsuliyyətin verilməsi, təlim prosesinin bütün sistemli xüsusiyyətlərində tələbələrin təhsil fəaliyyətinin birgə idarə edilməsinə cəlb edilməsinə töhfə vermək [26, s.285].

İdarəetmə prinsipinin dəstək və müşayiət kimi həyata keçirilməsi tələbələrin təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzəri modelləşdirilməsini tələb etdi:

- dəyər-semantik xarakteristikası: tələbə özünü öz təcrübəsi olan, öz yolunu seçən, etdiyi işdə məna axtaran və bunu nə üçün etdiyini başa düşən şəxs kimi göstərir və sonra fənn biliyi şüurlu şəxsi dəyərə çevrilir;

- dəyər yönümlü: pedaqoji idarəetmə daha çox fənn nəticəsinə (sistemləşdirilmiş biliklər toplusu kimi) deyil, müasir sosial-mədəni şəraitdə yeni məzmun almış tələbələrin idrak səriştəsinin inkişafına yönəldilir;

- texnoloji: informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və informasiya təhsil mühitinin resurslarından istifadə (didaktik resurs kimi ünsiyyət);

- müxtəlif olan situasiyaların yaradılması, tələbələri əsaslandırılmış seçimlər etməyə məcbur etmək, tələbələri təlim prosesinin birgə idarə edilməsinə cəlb etmək;

- refleks xarakteristikası: idarəetmə idrak fəaliyyəti prosesində əldə edilən şəxsi və obyektiv məqsədləri və mənalrı əlaqələndirməklə əldə edilən əks əlaqənin nəticələrinə əsaslanır [26, s.288].

Tələbələrin təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsinin çeviklik və situasiya prinsipi qarşılıqlı əlaqə prosesində təhsil prosesinin komponentlərinin sistemli əlaqələndirilməsini təmin edir. Müasir şəraitdə təlim prosesinin birləşdirici sistemli əsası kimi qarşılıqlı əlaqə müxtəlif formalar (birbaşa, informasiya mühiti ilə vasitəçilik) və çoxlu planlar. Nəticə etibarilə, təlim prosesinin iştirakçıları (müəllim və tələbələr) arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilində dəyişikliklər qaçılmazdır, onların təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsində sərbəstliyini və məsuliyyətini genişləndirməyə,



təhsil prosesinin qeyri-xəttiliyini və ehtimalını artırmağa yönəldilir, lakin qarşılıqlı əlaqə prosesindədir ki, təlim fəaliyyətinin mənası aydınlaşdırılır və dəstəklənir.

Akademik intizam çərçivəsində təhsilin məzmunu dedikdə, müəyyən bilik sahəsi üçün çərçivə yaradan ümumiləşdirilmiş biliklər sisteminə münasibətdə qurulan inkişaf edən informasiya təhsil mühiti başa düşülür. Belə mühitin olması subyektüstü məntiqin qurulması üçün zəruridir: məzmunun artıqlığı insanı məlumatla işləmək bacarığı ilə işləməyə məcbur edir. Peşəkar kontekst təhsilin mövzu yönümünü və sistemin imiclə tamamlanmasını müəyyən edəcəkdir. Məzmunu bu cür yanaşma tələbəyə müraciət formalaşdırır və onun şəxsən sınımış sosial təcrübəsini və dünyaya subyektiv baxışını əks etdirir. Beləliklə, universitetin tədris prosesi iki məntiqin harmoniyasında qurulur: koqnitiv (supra-subject, aparıcı rol oynayan) və subyekt. Təlim prosesinin belə modeli qeyri-xətti kimi müəyyən edilə bilər, çünki o, zaman, məzmun, istifadə olunan texnologiyalar, təhsil prosesi iştirakçılarının sabit mövqelərində qarşılıqlı əlaqələrin sərt proqramlaşdırılmasından məhrumdur. Pedaqoji ədəbiyyatda təsvir olunan təlim prosesinin qeyri-xətti modellərinin təhlili onların ümumi xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verdi:

- problemlilik;
- subyektivlik;
- interaktivlik, dialoqluq - poliloqluq;
- refleksivlik;
- tamamlayıcılıq;
- “şüur - dərk - hərəkət - şüur” məntiqinin inkişafı;
- modulizasiya;
- intellektuallaşma;
- valeologiya;
- sinergetik qarşılıqlı əlaqə [26, s.305].

Təlim nəzəriyyəsi və praktikasının tarixində onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif formaları məlumdur: birbaşa (fərdi məsləhət, ustadla iş, müəllim, qrup, oyun, təlim və s.), informasiya təhsil mühiti ilə vasitəçilik (dərslük, təlim proqramı, rabitə vasitələri, İnternet). Müasir rabitə vasitələrinin təhlili bizə geniş

imkanları özündə birləşdirən yeni didaktik sistemin formalaşmasını təsdiq etməyə imkan verir. Sistemində informasiya və mübadilə prosesləri əsasında təlim təşkili müxtəlif modellərinin seçimində mobillik və çeviklik təmin olunur. Tələbələrin təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsinin yeni prinsipləri və xüsusiyyətləri yeni kommunikativ didaktik sistemdə qarşılıqlı əlaqənin idarə edilməsini nəzərdə tutur. Səlahiyyət və məsuliyyətin verilməsi prinsipi təlim fəaliyyətinin pedaqoji idarəetmə funksiyalarının birgə idarəetmə vasitəsilə həyata keçirilməsinə, o cümlədən onların hər birinin həyata keçirilməsində tələbələrə yönəlmişdir.

Təlim kursunun planlaşdırılması fənni öyrənmək üçün fərdi və qrup məqsədlərinin (mövzu və şəxsi) birgə (müəllim və tələbələr) formalaşması, təhsil məzmununun mənimsənilməsinin fərdi və qrup trayektoriyalarının planlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Fərdi tədris marşrutlarına əsaslanan fənn üzrə vahid tədris prosesinin təşkili və təlim prosesinin bütün iştirakçılarının hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi funksiyasının birgə həyata keçirilməsi prosesində tələbələr akademik intizamın öz “canlı” modellərini yaradırlar. Fəaliyyətin idarə edilməsi funksiyası kimi motivasiya tələbələrin sərbəstlik və məsuliyyət ideyasını qəbul etməsinə, müəllimin belə bir vəziyyəti qəbul etmək istəyinə əsaslanır və təlim prosesinin təcəssümü, xeyirxahlıq mühiti və s. uğura doğru istiqamətləndirmə ola bilər. Özünü və qarşılıqlı nəzarəti əhatə edən nəzarət, təlim prosesinin bütün iştirakçılarının özlərində və fəaliyyətlərində dəyişikliklərə ehtiyacı aktuallaşdıraraq, korreksiya üçün məlumat və psixoloji əsas yaradır. Müasir universitetdə təlimin nəticələrindən biri də idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən biliklərin idarə edilməsi bacarıqlarına əsaslanan idrak fəaliyyətini həyata keçirmək bacarığı və istəyi kimi başa düşülən koqnitiv səriştədir. O.Uvarovskayaya görə, tələbələrin idrak səriştəsinin müasir şərh biliklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsinin aparıcı ideyalarına (universitetin təlim prosesinin inkişafı üçün perspektivli istiqamət hesab etdiyimiz idarəetmə düşüncəsinin inkişafında yeni elmi-praktik istiqamət) əsaslanır:

- dəyər-motivasiya xarakteristikası fərdin dəyərini və obyektiv biliyin əhəmiyyətini yenidən düşünməyə, müasir sosial-mədəni və peşəkar mühitlərdə onunla

işləmək üsullarını təkmilləşdirməyə, öyrənmə üçün sabit motivasiya yaratmağa hazırlığı əks etdirir;

- əməliyyat-fəaliyyət xarakteristikasına müvafiq biliklərlə əməliyyatların aparılması təcrübəsi daxildir, idrak fəaliyyətinin məzmunu və əməliyyat aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində şəxsi biliklərin vahid sistemini qurarkən və biliklərin idarə edilməsi strategiyasını tərtib edərkən onun həyat dövrü, texnoloji və psixoloji-pedaqoji biliklərlə işləmə bacarıqları ilə;

- kommunikativ xarakteristikası yaradıcı qarşılıqlı fəaliyyət prosesində biliyin həyat dövrünün həyata keçirilməsində ünsiyyəti təşkil etmək bacarığını, ünsiyyət iştirakçılarının bilik və fəaliyyət metodlarının mübadiləsini müəyyən edir;

- reflektiv-qiymətləndirici xarakteristika əvvəlki təcrübə fonunda öz biliyini tənqidi qiymətləndirmək, şəxsi biliklər sisteminin məzmununu və biliyin həyat dövrü əməliyyatlarının uğurunu qiymətləndirmək əsasında biliyin təkmilləşdirilməsində boşluqları və istiqamətləri müəyyən etmək bacarığını ifadə edir;

- emosional-iradi xüsusiyyət idrak fəaliyyəti prosesinin tənzimlənməsi üçün zəruridir [27, s.320].

Yalnız insanın özü müəyyən səriştelərə yiyələnərək səriştəli ola bilər və onların mənimsənilməsi prosesi faktiki subyekt-fəaliyyət, dəyər-semantik məzmundan əlavə həmişə şəxsən əhəmiyyətli, dolğun olur. Beləliklə, alimin təbiri ilə desək, tələbələrin idrak səriştəsinin inkişafı təlim fəaliyyətində subyekt və şəxsi mənaların daimi uzlaşdırılmasına əsaslanır və idrak səriştəsinin formalaşması meyarları subyektlərə (ümumiləşdirilmiş biliyin formalaşdırılması, biliyin innovativliyi və s.) bölünür:

- şəxsi (öyrənmə motivasiyası, informasiya ilə işləmək bacarığının dərəcəsi və ünsiyyət bacarıqları);

- öz biliklərini tənqidi qiymətləndirmək bacarığı;

- özünüidarəetmə səviyyəsi və s. [27, s.342].

Müasir universitetin təlim prosesində tələbələrin təhsil fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsinin yeni təfsiri təhsil prosesi modelinin qeyri-xəttiliyini təmin edən müəllim və tələbənin fəaliyyətini əlaqələndirməyə imkan verən yeni metodik vasitələrə tələbat vəziyyəti yaradır. Məqsədləri, obyekt, hərəkətləri və nəticəsi ilə əsaslı şəkildə

fərqlənirlər. F.Şükürova tədqiqatında qeyd etmişdir ki, təlim prosesinin idarə edilməsi tələbələrin məqsədlərinin (nə olursa olsun: qiymətləndirmə almaq, bilik əldə etmək, tərif almaq və s.) müəllimin məqsədinə “işlədiyini” təmin etməyə yönəldilmişdir:

- tələbəni təhsilə cəlb etmək;
- idrak prosesi, biliklə hərəkətlər etmək;
- idrak bacarıqlarının mənimsənilməsi və şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı [6, s.59].

Metakoqnitiv layihə (metalayihə) tələbələrin idrak səriştəsini inkişaf etdirməyə yönəlmiş, tələbələrin təhsil fəaliyyətinin pedaqoji idarə edilməsi texnologiyası ilə təklif olunur. Metalayihə “kurs işi”ndən onunla fərqlənir ki, sonuncunun məqsədi nəzəri kursda əldə edilmiş bilikləri tətbiq etməkdir. Metalayihənin məqsədi fənn üzrə biliklərə və biliklərin idarə edilməsi bacarıqlarına yiyələnməkdir. Texnologiyanın həyata keçirilməsinin obyektiv məqsədləri tələbələrin müstəqil idrak fəaliyyəti prosesində fənn sahəsi üzrə ümumiləşdirilmiş biliklər sistemini qurmaq, fənn üzrə konkret (faktik, müntəzəm və s.) biliklərin müxtəlifliyini nümayiş etdirməkdir. F.Şükürovanın fikrincə, şəxsi məqsədlər bunlardır:

- tələbələrin idrak motivasiyasının və fəaliyyətinin inkişafı;
- idrak fəaliyyətində müstəqillik;
- tələbələrin idrak səriştəsinə daxil olan bacarıqların inkişafı [6, s.60].

Metalayihə texnologiyası tədrisin müxtəlif forma və üsullarını əhatə edir: məsləhət, metodiki və psixoloji dəstək, proses və situasiyaların modelləşdirilməsi, qrup müzakirəsi, konkret vəziyyətlərin həlli, refleksiv üsullar, dizayn, tədqiqat. Universitetdə təlim prosesinin qeyri-xətti modeli kontekstində həyata keçirilən metalayihələrin texnologiyası tələbələrin təhsil fəaliyyətinin pedaqoji idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirərkən müəllimin fəaliyyətinə olan tələbləri konkretləşdirməyə imkan verir:

#### 1. Dizayn:

- səriştələr toplusu şəklində fənnin mənimsənilməsinin nəticələrini müəyyən etməklə, akademik fənnin ayrılmaz modeli kimi layihə;

- məzmun (ümumiləşdirilmiş biliklər sisteminin bölüşdürülməsi, aparıcı layihə ideyalarının hazırlanması, informasiya resurslarının və ya onların alınması mənbələrinin müəyyən edilməsi);

- texnoloji üsullar (müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə strategiyalarının işlənilib hazırlanması (idrak, tədqiqat, dizayn və s. biliklərlə işləyərkən istifadə olunan bacarıqların planlaşdırılması, təhsil fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün metodların seçilməsi);

- cədvəl - işin texnoloji xəritəsinin hazırlanması, intizam, diaqnostik sistemin qurulması (qiymətləndirmə vasitələri və üsulları, layihənin qiymətləndirilməsi meyarları və göstəriciləri).

## 2. Motivasiya:

- marağın stimullaşdırılması, rahat psixoloji mühitin yaradılması (etibar, açıqlıq, şəxsi ehtiras, xeyirxahlıq, tələbələrin qabiliyyətlərinə inam), tələbələrin psixoloji və şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq;

- tələbələri seçim proseduruna cəlb etmək, öz müqəddəratını təyin etmək, əks etdirmək, məqsədlərin fərdi və birgə müəyyən edilməsi üçün şəraitin yaradılması, habelə təşəbbüsün, liderliyin, fəallığın və uğurun təşviqi.

## 3. Təşkilat:

- müxtəliflik situasiyalarının təşkili (mövzu-məna, dəyər-semantik, kommunikativ və s.);

- qrup qarşılıqlı əlaqəsi (auditoriyada və auditoriyadakənar), dialoq-polioloji ünsiyyətə, fikirlərin təmas nöqtələrinin axtarışına, sübuta çağırış, əsaslandırma, əks etdirmə, başqasının mövqelərinə dözümlülüyün təşviq edilməsi və konstruktiv tənqidi təşviq etmək.

## 4. Koordinasiya:

- layihənin operativ əlaqələndirilməsi üçün müxtəlif qarşılıqlı əlaqə vasitələrindən (kommunikativ didaktik sistemdə) istifadə, mini-qruplar və bütövlükdə təhsil qrupu daxilində əməkdaşlığın saxlanması;

- mini-qruplar daxilində qarşılıqlı təsir üsullarından istifadə.

## 5. Nəzarət:

- müxtəlif qiymətləndirmə üsullarından istifadə etməklə, tələbələrin qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə proseslərinə cəlb edilməsi, fəaliyyətin əks olunmasına və şəxsi inkişafa cəlb edilməsi.

#### 6. Korreksiya:

- idarəetmənin bütün mərhələlərinin, akademik intizamın məzmununun, tətbiqi texnoloji metodların, qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsi [26, s.301].

Beləliklə, ifadə olunan əsas müddəalar, fikrimizcə, universitetin təlim prosesində tələbələrin təhsil fəaliyyətinin yeni pedaqoji idarə edilməsi konsepsiyası kimi müəyyən edilə bilər. Konsepsiya, aparıcı prinsiplər və xüsusiyyətlər təqdim olunur.

## NƏTİCƏ

Tədqiqat zamanı dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili mexanizmi araşdırmışdır. Tələbələrin dil səriştəsinin və sərbəst fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün diaqnostik vasitələrdən istifadə dilin mənimsənilməsi və inkişafı üçün hazırlanmış konsepsiyanın effektivliyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verdi. Dil səriştəsinin bütün komponentlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi ki, bu da dilin mənimsənilməsi prosesinin yüksək səviyyədə inkişafı olan tələbələrin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması və səriştənin azalması ilə müşayiət olunur. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin metodoloji əsası, təlim məqsədlərinin tipik və qeyri-standart vəzifələri həll etmək bacarıqlarının formalaşmasına, yəni tələbələrin biliklərini nümayiş etdirməli olduqları real vəziyyətlərə yönəldilməsindən ibarət olan fəaliyyət yanaşmasıdır. Sərbəst öyrənmənin mahiyyəti didaktikada insanın kənar yardım olmadan müxtəlif mənbələrdən məlumat əldə etmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Təlimdə ən böyük uğur o zaman əldə edilir ki, tələbə diqqətini əvvəlcədən seçilmiş intellektual əməliyyatların müstəqil icrasına yönəldə bilsin. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin əsas məqsədi mütəxəssislərin sərbəst və müstəqil şəkildə praktikada tətbiq edə biləcəkləri fundamental və peşəkar bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin formalaşmasına yönəlmiş peşə hazırlığını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Beləliklə, ali məktəb tələbələrinin sərbəst fəaliyyətinin artırılması əsasında dil səriştəsinin inkişafı konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə təhlil edilən işlərin nəticələri tədqiqatın fərziyyəsini təsdiqləmiş, müasir metodoloji nəzəriyyə və praktikada müşahidə olunan ziddiyyətləri həll etməyə imkan vermişdir. Müdafiəyə çıxarılan müddəalar özünü doğruldub. Universal təhsil sisteminin inkişafı, hər hansı bir bilik əldə etməsində iştirak edən idrak proseslərinin mexanizmlərini nəzərə alaraq, tələbələrin şəxsi potensialının aktivləşdirilməsinə əsaslanan dilin mənimsənilməsi və bu cür prosesləri stimullaşdıran şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin aktivləşdirilməsi, yəni sərbəst fəaliyyətlərin təşkili perspektivli tədqiqat sahəsi kimi müəyyən edilmişdir.

Dilin mənimsənilməsi metodologiyasında tələbələrə dilin tədrisində sərbəst fəaliyyətin təşkili üçün yanaşmaların, prinsiplərin, şərtlərin aydın əsaslandırılması, dil

səriştəsinin, avtonomluğunun inkişaf səviyyələrini qiymətləndirmək üçün diaqnostik vasitələr hazırlanmışdır. Yuxarıda göstərilənlər dövlət təhsil standartlarının müddəalarına riayət etmək üçün zəruri şərt kimi tələbələrin sərbəst fəaliyyətini artırmaqla yanaşı, dil səriştəsinin inkişafının aktuallığını müəyyən edir. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətini artırmaqla dil səriştəsinin məqsədyönlü inkişafı üçün konsepsiya və metodologiyanın inkişafı aktualdır. Nəticələrin formalaşmasından əvvəl sərbəst fəaliyyət probleminə elmi yanaşmalar, onun strukturu, konsepsiyaların müstəqilliyinə bitişik olaraq nəzərdən keçirildi ki, bu da müasir təhsilin prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verdi. Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr çıxarılmışdır:

1. Tələbələrin dil səriştəsinin uğurlu konsepsiya inkişafı proseslərinin integrativliyinin əsas prinsiplərində əks olunan nəzəri müddəalar toplusu kimi işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində mümkündür:

- dil səriştəsi və tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin artırılması;
- funksional linqvistik peşə fəaliyyətinin modelləşdirilməsi;
- məhsuldar əməkdaşlıq;
- bir-birini tamamlayan yanaşmaların nəzəri sintezinə əsaslanan dilin mənimsənilməsi və pedaqoji idarəetmənin qarşılıqlı əlaqəsi: şəxsiyyətyönlü, subyekt-fəaliyyət, səriştə əsaslı, sistemli, kommunikativ.

2. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi tələbə sərbəst fəaliyyətinin motivasiya, qiymətləndirici, tənzimləyici, təşkilati və fəaliyyət komponentlərinin aktivləşdirilməsi mexanizminin və dil biliklərinin artırılması, dil vərdişlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi proseslərinin işləməsi sayəsində mümkün hesab olunur.

3. Tədqiqat zamanı sərbəst fəaliyyət universitetdə dil səriştəsinin praktiki mənimsənilməsi zamanı formalaşan tələbələrin şəxsiyyətinin keyfiyyəti kimi müəyyən edilmişdir. Onun fəaliyyəti motivasiya, qiymətləndirmə və tənzimləmə, təşkilati və fəaliyyət komponentlərinin sabitliyi ilə müəyyən edilir.

4. Elmi-nəzəri ədəbiyyatın və tədris məlumatlarının təhlili universitet tələbələrinin sərbəst fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və dil bacarıqlarının inkişafı proseslərinin qarşılıqlı təsiri faktını müəyyən etməyə imkan verdi. Dilin tədrisi zamanı tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin artırılması nəticəsində nitq fəaliyyəti subyektinin



fəaliyyət vəziyyəti motivasiya, qiymətləndirmə, tənzimləmə, təşkilati və fəaliyyət səviyyələrində əldə edilir ki, bu da dəyişikliklərə kömək edir.

5. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili əsasında dilin mənimsənilməsi üçün təşkilati-didaktik şərtlər hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş, bu çərçivədə tələbələrə dilin tədrisi məzmununun müasirləşdirilməsi təqdim olunur:

a) motivasiya komplekslərinin xarakterini nəzərə alaraq, təlim təşkil etməklə təhsil motivasiyasının artırılması;

b) linqvistik və peşəkar təcrübənin retrospektiv təhlili və ekstrapolyasiyası metodlarından istifadə etməklə tələbələrin dilin mənimsənilməsi prosesinə cəlb edilməsi;

c) fərdi dil qabiliyyətlərinin əks olunması və şüurlu inkişafı;

ç) peşəkar dil ünsiyyətinin kvazituasiyalarının təşkili;

d) nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin integrativ inkişafı ilə dilin tədrisi prosesində sərbəst fəaliyyətin aktivləşdirilməsinə metodik dəstək vasitələrinin həyata keçirilməsi.

6. Tələbələrə dilin tədrisinin metodik modeli onların dil səriştəsinin inkişaf etdirilməsi və onların sərbəst fəaliyyətinin təşkili proseslərinin qarşılıqlı asılılığını təmin edən mexanizmdir. Sərbəst fəaliyyətin aktivləşdirilməsinə əsaslanan dil səriştəsinin inkişafı metodologiyası üçün konseptual əsas kimi çıxış edir və bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan komponentlərdən ibarətdir: məqsədlər, yanaşmalar, prinsiplər, təşkilati və didaktik şərtlər, onların həyata keçirilməsi üsulları, məzmunu, mərhələləri ( propedevtik, tədris, refleksiv), meyarlar, nəticə.

7. Tələbələrin dilin mənimsənilməsi metodologiyası nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin integrativ inkişafı kontekstində həyata keçirilir, bu müddət ərzində oxu ayrı nitq fəaliyyəti növü kimi inkişaf edir, tələbələrdən maksimum sərbəst fəaliyyət tələb edir, həmçinin yazılı və şifahi bəyanatların hazırlanması üçün əsas kimi xidmət edir.

8. Metodologiyanın həyata keçirilməsi müəllim tərəfindən metodiki dəstək vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da motivasiya komplekslərinin formalaşmasının xarakterini nəzərə alaraq, təlim məzmununun seçilməsində özünü göstərir.

Tədqiqatın məlumatlarına əsasən, dilin mənimsənilməsi prosesində sərbəst fəaliyyətin təşkili motivasiya, qiymətləndirici, tənzimləyici, təşkilati və fəaliyyət komponentlərinin öyrənilməsinin nəticələrini və onların dil sərəştəsi komponentlərinin inkişafının metodik diaqnostikasını müqayisə edərək, tələbələrin dil sərəştələrinin inkişafında müstəqillik səviyyələri müəyyən edilmişdir.

## İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

### Azərbaycan dilində

1. Abbasova Ü. Xarici dilin mənimsənilməsinin səmərəli üsulları //Azərbaycan müəllimi. 2012. Xalq Qəzeti №235, s.10.
2. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika, Bakı, Adiloğlu, 2006
3. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı, 2006
4. Əliyev R.İ. Psixologiya, Bakı, Nurlan, 2008
5. Şükürova F. Novator müəllimlərin kommunikativ yönümlü dərslərdə uymalı olduqları kriteriyalar haqqında // Elm və Cəmiyyət. Bakı: BSU, 2010, s. 24-27.
6. Şükürova F. [Təlim prosesinə innovasiyaların tətbiqi zamanı əmələ gələn problemlərin aradan qaldırılmasının bəzi yolları // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2009, №4 (70), s. 59-61.

### Rus dilində

7. Абашева Е.А. К вопросу о самостоятельной работе студентов, углублённо изучающих иностранный язык в неязыковом вузе. Рига, 2004. 346 с.
8. Абрамов С.М. Воспитание образовательной самостоятельности студентов гуманитарных вузов в процессе дистанционного обучения : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Екатеринбург, 2003. 22 с.
9. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2008. 236 с.
10. Бажалкина Н.С. Содержание и организация внеаудиторной самостоятельной работы студентов-бакалавров по иностранному языку в неязыковых вузах // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. 2015. № 1. с. 21–29.
11. Бадмаева Н.Ц. Методика для диагностики учебной мотивации студентов // Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: моногр. Улан-Удэ: ВСГТУ, 2005. с. 151-154.

12. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентного подхода) // Высшее образование в России. 2004. Вып. 11. с. 17–22.
13. Волосникова Л.М. О принципе академической автономии // Университетское управление: практика и анализ. 2005. №5. с.44-49.
14. Вербицкий А.А. Самостоятельная работа и самостоятельная деятельность студента // проблемы организации работы студентов в условиях многоуровневой структуры высшего образования: тез. докл. всерос. науч.-метод. конф. волгоград: волггту, 2004. 156 с.
15. Жук А.И., Кошель Н.Н. активные методы обучения в системе повышения квалификации педагогов: учеб.-метод. пособие. 2-е изд. Минск: аверсэв, 2004. 336 с.
16. Захарова Е.В. Пути оптимизации самостоятельной работы студентов в вузе // Изв. ргпу им. а. И. герцена. аспирантские тетради. 2007. № 3. с. 281–284.
17. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов. М., 2000. 384 с.
18. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык: пособие для учителей. М., 2002. 176 с.
19. Костромина С.Н. Учебные стратегии как средство организации самостоятельной работы студентов / с. н. костромина, т. а. дворникова // вестн. спбгу. сер. 6. Философия. политология. социология. психология. право. Международные отношения, 2007. с. 295-306.
20. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М., 2014. 312 с.
21. Марьяновская Е.Л. Организация самостоятельной работы студентов в языковом вузе // Иностранные языки в высшей школе. 2005. № 3. с. 47–54.
22. Никольский В. Университетская автономия и академическая свобода: критический взгляд на взаимосвязь традиционных ценностей // Высшее образование в России. 2008. №6. с.147-155.

23. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 2001. 287 с.

24. Самостоятельная познавательная деятельность студента: метод. пособие. М., 2002. 357 с.

25. Сурнин В. Знания в информационно-обменном процессе // Стандарты и качество. 2003. № 9. с. 40-49.

26. Управление современным университетом: Монография / Под ред. Г.И.Лазарева. Владивосток: ВГУЭС, 2005. 324 с.

27. Уваровская О.В. Самостоятельная работа студентов: учеб.-метод. пособие. 2009. 430 с.

### **İngilis dilində**

28. Benson P. Autonomy and Independence in Language Learning. London: Longman, 2007. 186 p.

29. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford University Press, 2000. 246 p.

30. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman, 2008. 207 p.

31. Jordan R.R. English for Academic Purposes. Cambridge University Press. 1999. p. 22-27.

32. Marison W., Burden R. Psychology for Language Teachers. A social constructive approach. Cambridge University Press. 1997. 235 p.

33. Painter L. Homework. Resource Book for Teachers. Oxford University Press. 2008. 145 p.

34. Robinson P. ESP today: a Practitioner's Guide. Hemel Hempstead: Prentice Hall International. 2001. p. 9-21.

35. Sheehan R. Technical Communication Today (2d Ed). Pearson Longman. 2007. 716 p.

## **İnternet resursları**

36. [www.google.az](http://www.google.az)
37. [www.anl.az](http://www.anl.az)
38. [www.e-library.ru](http://www.e-library.ru)
39. [www.books.google.com](http://www.books.google.com)

## XÜLASƏ

Tədqiqat zamanı dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili mexanizmi araşdırmışdır. Tələbələrin dil səriştəsinin və sərbəst fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün diaqnostik vasitələrdən istifadə dilin mənimsənilməsi və inkişafı üçün hazırlanmış konsepsiyanın effektivliyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verdi. Dil səriştəsinin bütün komponentlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi ki, bu da dilin mənimsənilməsi prosesinin yüksək səviyyədə inkişafı olan tələbələrin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması və səriştənin azalması ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, ali məktəb tələbələrinin sərbəst fəaliyyətinin artırılması əsasında dil səriştəsinin inkişafı konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə təhlil edilən işlərin nəticələri tədqiqatın fərziyyəsini təsdiqləmiş, müasir metodoloji nəzəriyyə və praktikada müşahidə olunan ziddiyyətləri həll etməyə imkan vermişdir. Müdafiə tərəfinə təqdim edilən müddəalar özünü doğruldub. Universal təhsil sisteminin inkişafı, hər hansı bir bilik əldə etməsində iştirak edən idrak proseslərinin mexanizmlərini nəzərə alaraq, tələbələrin şəxsi potensialının aktivləşdirilməsinə əsaslanan dilin mənimsənilməsi və bu cür prosesləri stimullaşdıran şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin aktivləşdirilməsi, yəni sərbəst fəaliyyətlərin təşkili perspektivli tədqiqat sahəsi kimi müəyyən edilmişdir.

## SUMMARY

During the research, he studied the mechanism of organizing students' free activity in the process of language acquisition. The use of diagnostic tools to determine the level of development of students' language skills and fluency allowed to draw conclusions about the effectiveness of the concept developed for language acquisition and development. Significant changes have taken place in all components of language competence, which is accompanied by a significant increase in the number of students with a high level of development of the language acquisition process and a decrease in competence.

Thus, the results of the analyzed work on the implementation of the concept of language skills development based on increasing the free activity of university students confirmed the hypothesis of the research, allowed to resolve the contradictions observed in modern methodological theory and practice. The provisions submitted to the defense have been justified. The development of a universal education system, taking into account the mechanisms of cognitive processes involved in the acquisition of any knowledge, language acquisition based on the activation of students' personal potential and the activation of personality traits that stimulate such processes, ie the organization of independent activities.



## РЕЗЮМЕ

В ходе исследования он изучил механизм организации свободной деятельности студентов в процессе овладения языком. Использование диагностических инструментов для определения уровня развития языковых навыков и беглости у студентов позволило сделать выводы об эффективности разработанной концепции овладения и развития языка. Существенные изменения произошли по всем компонентам языковой компетенции, что сопровождается значительным увеличением количества студентов с высоким уровнем развития процесса овладения языком и снижением компетенции.

Таким образом, результаты проанализированной работы по реализации концепции развития языковых навыков на основе повышения свободной активности студентов вуза подтвердили гипотезу исследования, позволили разрешить противоречия, наблюдаемые в современной методологической теории и практике. Положения, представленные защите, были обоснованы. Разработка универсальной системы образования с учетом механизмов познавательных процессов, участвующих в приобретении любых знаний, овладение языком на основе активизации личностного потенциала студентов и активизации свойств личности, которые стимулируют такие процессы, т.е. самостоятельная деятельность.